

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний університет кораблебудування
імені адмірала Макарова

Н. М. ФІЛІПОВА, Л. А. СІГУР

**СЕМІОТИКО-СОЦІОЛІНГВІСТИЧНИЙ АСПЕКТ
ЛІНГВІСТИЧНОГО АНАЛІЗУ**

Методичні вказівки для самостійної роботи студентів
спеціальності 7.030505 "Прикладна лінгвістика"

Рекомендовано Методичною радою НУК

Миколаїв 2007

УДК 81'33(075.8)

Філіппова Н.М., Снігур Л.А. Семіотико-соціолінгвістичні засади лінгвістичного аналізу: Методичні вказівки для самостійної роботи студентів спеціальності 7.030505 "Прикладна лінгвістика". – Миколаїв: НУК, 2007. – 68 с.

Кафедра прикладної лінгвістики

Данні вказівки представляють хрестоматію та систему завдань для самостійної роботи студентів з деяких проблем семіотичного і соціолінгвістичного аналізів.

Призначені для студентів спеціальності "Прикладна лінгвістика".

Рецензент: Козимирська Т.І., кандидат філологічних наук, доцент

Згідно з наказом № 110 від 25.04.07 "методичні вказівки публікуються в авторській редакції, і відповідальність їх редагування несе автор".

© Видавництво НУК, 2007

ВСТУП

Відомо, що мова – це надзвичайно складна знакова система, яка відрізняється від усіх інших знакових систем у людському суспільстві своєю можливістю змінюватися у часі та просторі і адаптуватися до різних умов соціального середовища, будучи водночас і продуктом (результатом процесу) і процесом з його можливістю самоорганізуватися.

Сьогодні все частіше можна почути заклики до більш глибокого, міждисциплінарного підходу до інтерпретації мови як специфічного феномену, через посередництво якого можна зрозуміти природу особистості, її місце у соціумі, а питання про значення мовного знака формулюється як питання про те, яке концептуальне або когнітивне значення підводиться під "дах" знаку. (квант інформації за О. Кубряковою)

Модель пізнання мовної дійсності зараз представляється у вигляді такої схеми: мова – середовище (соціум) – досвід – пізнання – знання – мова, тобто мова являється природнім, цілісним об'єктом, основна функція якого полягає у тому, щоб представляти знання в ментальному просторі.

Складні співвідношення між мовою, її природою та її суттю з точки зору аналізу когнітивної сфери людини як соціальної істоти, знаннями, значеннями та знаками особливо важливі для вирішення великої кількості прикладних лінгвістичних задач, оскільки їх особливістю є орієнтація на конкретні потреби суспільства, діяльність людини в соціумі (мова і значення), з одного боку, і використання мови як основного носія інформації (інформація – мова – знак), з другого.

Прикладна лінгвістика у її сучасному розумінні має тенденцію до зв'язку з різними науками (сферами знання), взагалі, і з проблемами соціуму, зокрема. Тому спеціалісту у галузі прикладної лінгвістики треба добре розуміти загальну семіотичну проблематику, пов'язану зі структурою мови і її функціонуванням у суспільстві.

Розділ 1. ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ СЕМІОТИКИ

"...The entire universe... is perfused with signs, if it is not composed exclusively of signs".
Ch. Pierce

Теми для обговорення:

1. Семіотика – наука про знаки та знакові системи.
2. Види семіотичних систем.
3. Класифікація знаків.
4. Роль знакових систем у життєдіяльності людини.

Ключові слова: *семіотика, знак, символи, ікони, індекси, означуване, означник, коди, значення і смисл, міфологеми, синтактика, семантика, прагматика, мотивованість знаку, конвенціональність знаку, семіозис, знакова система.*

Семіотика – це наука про структуру і функціонування **знакових систем**, це знаряддя аналізу об'єктів у кожній з них. Предмет семіотики – інформаційна система, ядром якої є знакова система. Це виключно міждисциплінарна наука, яка дає можливість використовувати свої прийоми для аналізу різноманітних об'єктів. Семіотика вивчає явища розуму людини, які мають загальні структурні принципи, вона аналізує когнітивні структури, якими оперує людина. Це – аналіз структурованої дійсності з суто людської точки зору.

Семіотика вивчає світ з позиції елементарної одиниці, яка називається **знак**. Основними ознаками знака є: 1) матеріальність, тобто чуттєва сприйманість; 2) позначення чогось, що перебуває поза ним (об'єкт позначений знаком, називається денотатом або референтом); 3) не пов'язаність з позначуванням природним (причинним) зв'язком; 4) інформативність (здатність одержувати, зберігати, перетворювати, передавати якусь інформацію, тобто використовуватися з комунікативною метою); 5) системність (входження в певну знакову систему).

Знаки як задані переходи між формою і значенням оточують людину усюди. Цивілізація постійно нарощує об'єм знакових відношень. Знакові системи задають окремі моделі світу, які дозволяють людині, яка ними володіє, реалізувати більш ефективну поведінку (одежа). Знакові системи упорядковують світ навколо нас і роблять його більш передбачуваним.

Набір окремих знаків перетворюється в систему за допомогою кодів. **Код** – це сума всіх засобів переходу між формою і змістом, що робить можливим упорядкувати значення. Не може бути просто однієї форми

без змісту і не може бути змісту без форми, оскільки таку неструктуровану масу неможливо було б зрозуміти. Нашому мисленню і нашій комунікації потрібні коди, а щоб адекватно функціонувати у суспільстві, людині необхідно знати багато кодів (не тільки код мови).

Ч. Пірс, фундатор семіотики як науки, розробив найбільш органічну для семіотики класифікацію знаків: **знаки-індекси**, **знаки-копії** (або **знаки-ікони**) та **знаки-символи**. Вони відображають три етапи семіозису (процеси означування, тобто становлення знаку).

Семіотика складається з **синтактики** (правил побудови знаків), **семантики** (смыслу повідомлення яке передається за допомогою знаків) і **прагматики** (практичного використання знаків, оцінки їх корисності).

З розвитком людства збільшується ступінь семіотичності (символізації) навколишнього світу. Людина оточує себе віртуальним світом, який носить знаковий характер. Збільшення ролі знаковості для світу веде до збільшення значення семіотики.

У величезній кількості природних і культурних семіотик виділяють три основних класи: 1. біологічні (у світі тварин, знакові системи переважно знаки-симптоми); 2. природні культурні знакові системи (розвиваються в ході соціальної історії людства: ритуали, магічні практики, етикет, мови мистецтва); 3. штучні знакові системи (математичні символи, географічна семіотика, піктограми, знаки дорожнього руху).

Завдання 1. Порівняйте два визначення поняття "семіотика".

1. "Семіотика (от греч. semeion – знак признак) (семиология) – 1) научная дисциплина, изучающая общее в строении и функционировании различных знаковых (семиотических) систем, хранящих и передающих информацию, будь то системы, действующие в человеческом обществе (гл. обр. язык, а также некоторые явления культуры, обычаи и обряды, кино и т. д.), в природе (коммуникация в мире животных) или в самом человеке (напр., зрительное и слуховое восприятие предметов; логическое рассуждение); 2) система того или иного объекта, рассматриваемая с точки зрения С. в 1-м значении (напр., С. данного фильма; С. лирики А. А. Блока).

Из всей обширной группы объектов С. наибольшая общность обнаруживается между языком и худож. литературой, т.е. искусством, использующим язык в качестве своего средства; поэтому С. языка и литературы образует центр гуманитарной С. Др. ветвью С. является формальная, или логико-математическая, С." [5].

2. "Семіотика – наука про знак, текст і механізми генерування значень – тривалий час розвивалася в універсалістському культурному ключі – у ролі основоположної філософії інтерпретативної діяльності. Вона

парадигмально перепрограмувала низку дисциплін вузчої, а то й прикладної спрямованості – літературознавство, театрознавство, кінокритику, аналіз комунікативного дискурсу. Своєрідним поп-культурним відлунням семіологічної моди став перехід окремих понять семіотично-

Завдання 2. Спробуйте показати роль семіотики для різних

Место семиотики в кругу

Гуманитарное				
Исследования гуманитарных объектов (современного состояния и истории)	Зоопсихология, этология	Социальная психология, этнография, этика, исследование массовой коммуникации	Психология личности и межличностных отношений, антропология, этнология	Лингвистика (теория языка; общее и частное синхроническое и диахроническое языкознание)
Теоретико-методологические основания исследований	(1) Семиотика			
	Семиотика биологической коммуникации	Семиотика социальной коммуникации и управления	Семиотика поведения и социальной репрезентации	Семиотика языка
Теория (категории)				

Пояснения. В таблице представлены только три типа теоретико-методологических оснований (например, некоторая религиозная доктрина или теория эволюции). Представлена область 2 и 3 не детализируется [7, с. 19].

Завдання 3. Що стало передумовою універсальності семіологічного аналізу? Чому Л. Павлюк, автор книги "Знак, символ, міф у масовій комунікації" називає перший розділ своєї роботи "Семиотика: дисципліна, рух, філософія, культ"?

"Семиотику вважають похідною від двох концепцій – логічної теорії знака Ч. Пірса, відомої під назвою "прагматизм", і лінгво-центричної теорії знакових систем Ф. де Соссюра. Наука про знаки має двох батьків і, відповідно, дві назви:

– представлена Ч. Пірсом традиція з переважанням логіко-прагматичних інтересів найпоспідовніше ототожнюється із назвою "семіотика";

– європейська лінія аналізу знаків і значень, ближча до літературознавчо-риторичної традиції і пов'язана з іменем Ф. де Соссюра, частіше позначає свою ідентичність терміном "семіологія".

го аналізу у поверхнево активний прошарок публіцистичних клішованих формул: зокрема, українські журналісти з готовністю підхопили ідеї "символічної мови" і "знаковості" ("знакова подія", "знакові опозиціонери" тощо)" [8, с. 4].

гуманітарних наук.

гуманитарных наук

знание				
Теория и история искусства, включая теорию и историю литературы; эстетика	Религиоведение	Когнитивные науки, лингвостемиотические аспекты автоматической переработки информации	Конкретные гуманитарные исследования (современного состояния и его истории)	Конкретные гуманитарные исследования (современного состояния и его истории)
Семиотика искусства	Семиотика религии	Семиотические аспекты познания и представления знаний	(2) Философия, теория познания, логика	(3) Психоаналитика (фрейдизм, юнгианство и др.)
и методы) семиотики				

гических оснований гуманитарных исследований, хотя их может быть больше. Типы имеют (в скобках) указатели 1, 2 и 3, при этом внутренняя струк-

До найвідоміших авторських семіологій і семіотик, окрім концепцій Пірса і Соссюра, належать: концепція представників Празького гуртка, російський формально-семіологічний напрям (В. Пропп); політична семіологія Р. Барта; семіологічна критика У. Еко.

Дослідники семіології/семіотики однастайні, втім, у визнанні її радикального впливу не лише на лінгвістику, літературознавство, театро- та кінознавство, а й на сфери досить далекі, за стандартними мірками, від класичних гуманітарних напрямів – медицину, архітектуру, зоологію. Семіологія утвердилася як універсальна стратегія дослідження сенсів і аналізу "чину знака".

Передумовою універсальності семіологічного аналізу стало розширювальне трактування її об'єкта – знака і тексту. Семіологія вивчає текст, постулюючи симетричність, а навіть і еквівалентність світу і тексту. Семіологічні максими Ч. Пірса та його популяризаторів пов'язують по-

няття знака і думки, знака і всесвіту, а врешті-решт – знака й людини: "у нас немає здатності мислити без посередництва знаків"; універсум "заселений знаками і навіть складається зі знаків"; "слово (або знак), використовувані людиною, – це сама людина".

Теперішнє розширювальне використання семіотичних ідей можна вважати реалізацією програми, яку Ф. де Соссюр задав ще на початку двадцятого сторіччя. Засновник лінгвістичної школи усвідомлював, що наслідком послідовного вживання поняття знака може стати виникнення нової дисципліни, обриси інтересів якої найдоцільніше залишити відкритими через можливу інтегративну міждисциплінарну перспективу" [8, с. 5, 6].

Завдання 4. Що враховується при виділенні трьох розділів семіотики – синтактики, семантики, прагматики?

"Для логічної традиції у семіотиці, яку після Ч. Пірса розвивав Ч. Морріс, було важливо надати чіткості уявленням про відношення між компонентами знака. Враховуючи різні аспекти функціонування семіотичного контексту: зв'язок знаків між собою, зв'язок концептів і матеріальних носіїв інформації, взаємодію знака і користувача – Ч. Морріс поділив дослідницькі повноваження семіотики між різними її розділами – синтактикою, семантикою і прагматикою: синтактика вивчає відношення між знаками, правила їх поєднання; семантика зосереджена на відношеннях між означником (актуальною формою знака) і денотатом (поняттям про предмет); прагматика – розділ семіотики, що у центр уваги ставить стосунки між знаком і користувачем (інтерпретатором). Розмежування повноважень семантики, прагматики і синтактики на основі моделі знак-об'єкт-інтерпретатор дозволяє пройти повний цикл уявлень про основні компоненти механізму породження значень. Але утримування під єдиною теоретичною "парасолькою" різних напрямів науки про знак не завжди добре вдавалося семіотиці: семантика і прагматика не часто зв'язували себе обов'язками і свідомістю "субдисциплін" і протягом усього двадцятого сторіччя торували окремішні шляхи" [5, с. 8].

Завдання 5. Порівняйте визначення поняття "знак".

1. "У прагматичній концепції Ч. Пірса знаковий принцип проголошено основним логічним принципом будь-якого культурного самовираження. Умовно-субститутивна щодо реальності функція елементів репрезентативного ряду дозволяє сягати речей, віддалених у просторі й часі. Нейрофізіологічний апарат людини пристосований до опрацювання знакової інформації- слів, цифр, символічних позначень. Усе, що ми

знаємо, має знакову природу. Все, що можна пізнати, передбачає "укладання" його у знакову форму. Людина об'єктивно, онтологічне узалежнена від знакових форм самовираження та спілкування зі світом. Знак лежить в основі будь-яких суб'єктно-об'єктних і міжсуб'єктних стосунків, тобто в основі комунікації.

Знак закріпив за собою статус універсального посередника між усією множиною реальних і потенційних значень і тими, хто ці значення хотів би досягнути...

Основна логічна характеристика знака – здатність бути тим, чим він не є" [8, с. 8].

2. "Дефиниция и строение знака. Со времен стоиков (III–II вв. до н. э.) все определения знака указывают на его двусторонний – материально-идеальный – характер. Знак (лат. *signum*) – это материальный, чувственно воспринимаемый предмет (вещь, явление, действие, признак), выступающий в качестве представителя (заместителя, репрезентанта) другого предмета, свойства или отношения и используемый для получения, хранения, переработки и передачи информации. Каждый знак имеет, во-первых, материальную сторону – это его означающее (лат. *signans*), или план выражения, и, во-вторых, идеальную сторону – это значение знака, или содержание, в терминах семиотики – означаемое (лат. *signatum*), или план содержания. Древнегреческие прототипы терминов знак, означающее и означаемое впервые появляются у ранних стоиков (III в. до н. э.) в сочинениях по "логике", которую они понимали как учение о речи" [7, с. 23].

Завдання 6. Що таке триада "означуване – означник – об'єкт"? [7, с. 26]

	Три класса явлений, взаимоотношения которых образуют знак		
Метатерминологические инвариантные перифразы	а) чувственно воспринимаемая форма знака (звуки, буквы, изображения)	б) принадлежащее сознанию человека представление (понятие) о предмете	в) материальный предмет внешнего мира (с которым соотносится знак)
Школы и концепции	Терминологические варианты представления триады "знак— понятие— вещь"		
Стоики (III–I вв. до н. э.)	означающее	означаемое	Вещь
Концепция Г. Фреге (1892)	термин, имя, выражение	смысл (<i>das Sinn</i>)	денотат (<i>die Bedeutung</i>), вещь

Школы и концепции	Терминологические варианты представления триады "знак— понятие— вещь"		
Ф. де Соссюр (1916)	означающее как название и как акустический образ	понятие	вещь
Лингвистическая семантика	слово, лексема в чисто формальном аспекте – как оболочка, создаваемая средствами плана выражения языка; слово, лексема в аспекте своей внутренней формы; десигнатор	понятие, представление, лексическое значение, денотат (в отличие от значения, создаваемого внутренней формой слова); десигнатор; интенционал ('смысловое ядро значения'); экстенционал ('периферия + ядро значения')	вещь
Логическая семантика	имя, слово, выражение, пропозиция	сигнификат	денотат
		значение, смысл, концепт, сигнификат	референт
		интенционал	экстенционал
		десигнат	денотат
		концепт, концепт денотата	денотат

Завдання 7. Основні об'єкти семіотичної таксономії (класифікації) – це знакові системи, а не окремі знаки. Які групи ознак мають найбільше значення для систематизації знакових систем?

"А. Физическая (материальная) природа плана выражения знаков, что определяет также и сенсорный канал (сенсорную модальность) их восприятия. По данному основанию различаются пять видов знаков и знаковых систем (по числу основных органов чувств):

- а) оптические (воспринимаемые зрением);
- б) слуховые (воспринимаемые слухом);
- в) знаки, связанные с восприятием запахов (воспринимаемые органом обоняния);
- г) тактильные знаки (воспринимаемые осязанием);
- д) знаки, связанные со вкусовыми ощущениями (воспринимаемые органом вкуса).

Б. Генезис знаковых систем; по данному основанию различают три главных рода семиотик:

а) природные (биологические, или врожденные) семиотики (это прежде всего "языки" животных, но не только они);

б) небиологические (культурные) и при этом естественные семиотики (это этнические языки; поведение, одежда, этикет; религии; искусства);

в) искусственные семиотики, т. е. сознательно и целенаправленно созданные людьми (например, математическая символика, географическая карта, дорожные знаки и многое другое).

В. Структура (строение) знаковых систем; по данному основанию, в зависимости от того, сколько иерархических подсистем образуют конкретную семиотику, различают два больших класса семиотик:

а) одноуровневые семиотики (например, крики обезьян, дорожные знаки и др.)

б) уровневые (или многоуровневые) семиотики (этнические языки, арабские цифры, большинство искусств и др.)" [7, с. 96].

Завдання 8. За своїм походженням (генезисом) виділяють три класи знакових систем: біологічні, природні, штучні. Спробуйте пояснити дані, які показані у таблиці [7, с. 99].

Сенсорные каналы, по которым воспринимается план выражения знаков		Основные классы знаковых систем, различающиеся по своему генезису								
		Биологические (врожденные) семиотики		Культурные семиотики (являются плодом социальной истории человечества)						
				Естественные (но не врожденные) семиотики					Примеры искусственных семиотик	
		Языки животных	Жесты, мимика, интонация							
		А	В	С	Д	Е	Ф	Г	Н	І
1	Зрение	+	+	+	+	+	+	+	+	+
2	Слух	+	+	+	+	+	+	-	-	+
3	Обоняние	+	-	+	+	-	-	-	-	-
4	Осязание	+	-	+	+	-	-	-	-	-
5	Вкус	+	-	+	-	-	-	-	-	-

Завдання 9. Чому поняття "мотивованість" та "конвенціональність" відіграють таку значну роль для класифікації Ч. Пірса, яка демонструє три етапи семіозису та три типи знаків в залежності від характеру зв'язків між означуваним і означником?

"Чарльз Пірс вважав, що будь-який знак детермінований своїм об'єктом, і в основу класифікації знаків поклав міру і спосіб вияву у формі знака "характеру об'єкта". Три види знаків – ікони, індекси і символи – передбачають різні способи абстрагування від зовнішньої форми предметів.

Іконічний знак – це зображення, що зберігає подібність до реального об'єкта. Візуальні зображення є найбільш очевидними прикладами іконічних знаків. Вони піддаються операціям зменшення, збільшення, спрощення, стилізації. Зокрема, фотографії, малюнки, скульптури, пам'ятники, карти (достатньо деталізовані) належать до іконічних знаків. Когнітивні психологи відносять до іконічних зображень форми закріплення у пам'яті зорової сенсорної інформації.

Індексальний знак – характеристика об'єкта через вказівку на спосіб його прояву. Наприклад, дим може "означати" вогонь, біль – це симптом хвороби, сльози – вияв туги і страждання, мамина усмішка для дитини – знак комфорту, захищеності. Семіотичний зміст індексального знака полягає у його причетності до стратегій каузальної репрезентації – розкриття внутрішньої сутності через зображення результату, наслідку, деталі. Через індексальні знаки ведуть діалог тіло і душа, зовнішність і характер. Зокрема, тілесне, поведінкове стає "дзеркалом душі". Поширена й узвичаєна в українській мові метафора "це говорить..." ("її одяг, постава, жести говорять про...", "її зачіска вказує на...") несе важливе епістемологічне навантаження – передає суть динамічних зв'язків явищ – як правило, залежності між внутрішніми станами і їх зовнішнім виявом.

Символ – "немотивований знак", репрезентація об'єкта на основі матеріальної форми, яка є довільною щодо зображуваного. Знак-символ не зберігає прямого предметного зв'язку із об'єктом чи концептом, які репрезентує, і тому слугує узагальненню, відкриває логічний простір для метафізики у пірсеанському сенсі – думок про думки, мислення про мислення. Символи – це найчисленніша група знаків: цифри, власні імена, назви предметів і понять, їх значення вважають результатом суспільної згоди, конвенції" [8, с. 9, 10].

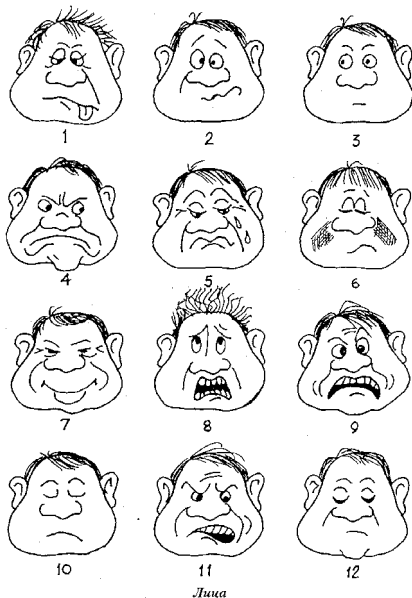
Завдання 10. Чому до знаків індексів відноситься міміка?

"Сопоставьте различные выражения с лицами названиям эмоций и состояний, перечисленных не по порядку: яростный, надеющийся, вред-
12

ний, сердитий, скуचाючий, ревнивий, застенчивий, самодовольний, истеричний, підозрительний, уверенний, подавлений, измучений, смущений, ошеломлений, довольний життям, обережний, озадачений, испытывающий отвращение, пришедший в ужас, перепуганный, тревожащийся, грустный, чрезмерно возбужденный, пристыженный, виноватый, разочарованный, удивленный, влюбленный, одинокий (к каждому изображению возможно несколько определений)" [3].

**Завдання 11. Через сим-
воли-особи, символи-події,
символи-явища визначають-
ся символи національної
культури. Про що свідчать
наступні соціологічні дослі-
дження?**

"Наприклад, за підсумка-
ми опитування, проведеного
2003 року на замовлення жур-
налу "Кореспондент", яке мало
на меті дізнатися думку суспі-
льства щодо "великих укра-
їнців", виявилася серйозна
орієнтація громадян на гідні
історичні імена, значення яких
не знівельовані ні сучасним поп-
культурним цинізмом, ні полі-
тичним фаст-фудом. Найбільш

обнадійливе з погляду наявності у суспільстві культурних традицій ви-
глядала масова референція до імені Тараса Шевченка як прикладу "ве-
ликого українця". Загалом розподіл імен у "топ-десятці" "великих" пока-
зав таке уявлення українців про свої символи: Тарас Шевченко – 58,3;
Богдан Хмельницький – 26,5; брати Клички – 22,3; Леся Українка – 17,8;
Михайло Грушевський – 13,8; Іван Мазепа – 12,0; Андрій Шевченко –
9,8; Іван Франко – 9,0; Леонід Кучма – 8,3; Леонід Кравчук – 4,5 [14].
Зрозуміло, що співжиття "ситуативних" героїв з "історичними" у цьому
рейтингу зумовлене психологічними особливостями часу, тому перелік
знакових імен відкритий для історичних корекцій.

Аналітики зауважують, що результати аналогічних досліджень, про-
ведених у зарубіжних країнах, свідчать про більшу історичну "відфільтро-

ваність" знаків колективної самоідентифікації, загальносуспільну погодженість щодо героїв і меншу кількість випадкових постатей. Це дозволяло оглядачам побачити доволі виразні домінанти символічних рядів: *Польща* – "свято гуманізму": 1. Юзеф Пілсудський, полководець; 2. Кароль Войтила, понтифік; 3. Фредерік Шопен, композитор; 4. Марія Склодовська-Кюрі, учений; 5. Адам Міцкевич, поет; 6. Ніколай Коперник, учений; 7. Лех Валенса, політик; 8. Генрік Сенкевич, письменник; 9. Ян Кохановський, поет; 10. Януш Корчак, педагог, письменник; *Великобританія* – "соціальний баланс": 1. Вінстон Черчилль, прем'єр-міністр; 2. Ісамбард Кінгдом Брунелль, інженер; 3. Діана, принцеса Уельська; 4. Чарльз Дарвін, учений; 5. Вільям Шекспір, поет і драматург; 6. Ісаак Ньютон, учений; 7. Єлизавета I, королева; 8. Джон Леннон, музикант; 9. Гораціо Нельсон, адмірал; 10. Олівер Кромвель, лорд-протектор; *Росія* – "парад вождів": 1. Петро I, імператор; 2. Олександр Пушкін, поет; 3. Йосип Сталін, генсек ЦК КПРС; 4. Володимир Путін, президент; 5. Володимир Ленін, вождь пролетаріату; 6. Михайло Ломоносов, учений; 7. Катерина II, імператриця; 8. Олександр Суворов, полководець; 9. Михайло Горбачов, генсек ЦК КПРС, президент СРСР; 10. Георгій Жуков, полководець" [8, с. 76, 77].

Завдання 12. Що таке ідеографічні знаки?

"На еще более специальном уровне могут исследоваться различные идеографические знаки языка живописного изображения, изучение которых особенно актуально именно при исследовании иконописи. Так, в иконах могут быть выделены дифференциальные признаки различных святых, подробно сообщаемые в иконописных руководствах ("подлинниках" и др.). Здесь существует достаточно строгая регламентация: можно указать, например, что "доличное" в изображении святого, в частности, его одежда, представляет обычно признаки, характеризующие не его индивидуальность, а тот чин ("лик"), к которому он относится (т. е. разряд праотцев, мучеников, преподобных, святителей, священномучеников и т. п.): в то же время "личные" признаки и, в первую очередь, форма бороды, строго регламентированная для различных ликов, – являются уже индивидуальными признаками, служащими для опознания того или иного святого. При этом святое в русских иконах почти никогда (если не считать очень редких исключений) не расстаются с присущей им одеждой – в точности так же, как герои в былинах ни при каких обстоятельствах не лишаются характеризующих их "постоянных эпитетов"; тем самым, по своей знаковой функции одежды аналогичны нимбам или идентифицирующим надписям ("титлам"), сопровождающим изображение.

С другой стороны, и такие, казалось бы, индивидуальные признаки, как смуглость кожи, изможденность форм, строгость выражения лица (в том числе и при изображении младенца, который писался как маленький взрослый), представляют собой необходимый атрибут святости, т. е., по существу, такой же общий признак святого, каким является, опять-таки, нимб" [11, с. 233, 234].

Завдання 13. Як можна пояснити зв'язок культурно-значимих концептів та символів?

1. "Символ як такий виходить з образу, який, у свою чергу, ґрунтується на порівнянні. Це означає, що символ як знак поняття, ідеї "ніколи не є цілком довільним, він не "порожній", у ньому є залишок природного зв'язку між позначеним і позначенням". Наприклад, одвічна віра людини в магічну силу вогню, що дає світло й тепло, два головні джерела життя, породила його культ в усіх народів. Він стає символом Божої сили. Зокрема, й наші предки вірили, що вогонь є виявом сонячного бога на землі, послом неба на землю. Його вважали другим сином бога неба Сварога, тому й у давніх пам'ятках вогонь іменують Сварожичем. Не випадково в народі кажуть: "Вогонь – цар, а водиця – цариця", бо вірили: "Коли Бог не годить, то й вогонь не горить". Вогонь святий, чистий, а отже очищувальний, тому здавна за його допомогою чинили Суд Божий, – вірили, що невинного вогонь не спалить, а "на злодієві шапка горить". Відомий у народі також спосіб проби вогнем – давати в руки підозрюваній людині піддержати розжарене залізо: коли попикся – винен, бо невинного залізо не пектиме. Крилатий вислів *вогнем і мечем* (пор. польське "ogniem i mieczem") походить від авторського афоризму, приписуваного давньогрецькому лікареві Гіппократу: "Чого не лікують ліки, те виліковує залізо, чого не лікує залізо, те виліковує вогонь". Пізніше у римських поетів початку нашої ери вислів набув символічного значення: знищувати ворога зброєю і пожежами, вогнем і мечем.

Символіка вогню прямо впливає з образу вогнища (домашнього, домового, родинного, сімейного), тобто рідної домівки, оселі, родини, з якими кожна людина так чи інакше пов'язана міцними узами. Домашнє вогнище здавна шановане в усіх народів, з повагою до нього ставиться і церква. Як оберіг щасливого буття, дому, родини і всіх її членів, воно постало з давніх часів, коли домовою святинею був *очаг*, де горів невгасимий вогонь, в ім'я якого виконувалися всі родинні обряди. Здійснював їх батько, голова родини. Божеством (отже, покровителем, охоронцем) домового вогнища, найбільшої святості господи, був домовик. Оскільки вогонь у хаті пов'язаний з піччю і комином, останні також стали ритуаль-

ними предметами. Під піччю нібито жив домовик, який разом з нею оберігав домашнє вогнище. Вогонь з родинного вогнища нікуди не можна було виносити, оберігаючи його непорушність. Зберігали жар під комином, додаючи до нього сілі і збираючи його до купи спеціальним помелом" [2].

2. "Серед основних чинників формування національної специфіки соціумів традиційно називають такі: географічний, історичний, культурний, релігійний. Міфологемні (стереотипні) уявлення про національні особливості того або іншого народу дослідники намагалися обґрунтувати за допомогою антропологічних даних або особистих, суб'єктивних спостережень... М. Бердяєв, на якого часто посиляються під час таких досліджень, власне географічними умовами пояснює наявність багатьох суперечностей у російському національному характері. Дійсно, географічний "асpekt" зумовлює психологічні особливості соціуму в цілому, а також просторову семантику, конотованість і символіку кольору. Міфологічний простір структурований, його елементи певним чином марковані. Збігається загалом в досліджуваних мовних картинах світу і структура міфологічного простору, і географічна структура – типовий пейзаж України й Росії горизонтальний. Дослідники вважають, що "тема просторової безмежності – один із структуротвірних елементів російської культури", і намагаються пояснити лінгвоспецифічність концепту **ПРОСТОР** і неперекладність слова, що виводиться з цього факту. Дійсно, в *українській мові* **простір** – це *рос. пространство і простор*. Проте в *українській мові* існує великий синонімічний ряд для вираження цього поняття: **простір, просторінь, широчінь, обшир, шир, дозвілля, просторище, привілля, безмежжя, безмежність, безбережжя, безконечність, безкрайність, безмір, безмір'я безмірність, неоглядність, неозорість, неосяжність, безкрай** тощо, а також **роздолля**. Як аргумент на користь специфічності концепту **ПРОСТОР** в *російській* культурі притягується факт існування прикметників **безграничний, бесконечный, беспредельный, необъятный** – "їх велика кількість у російській мові саме по собі показова". В *українській мові*: **безмежний; безконечний, безкрайній, безкрай, нескінченний, безбережний, безмірний, незміряний, неоглядний, неозорий, неозорийний, неосяжний** тощо. На думку вже неодноразово раніше цитованих дослідників, слова *рос. даль (дали) і ширь* "...містять ідею милування або насолоди великими відстанями, а слова *приволье й раздолье* передбачають, що людина відчуває себе вільно і добре...". Наведемо синонімічний ряд українських відповідників до вказаних слів: *рос. даль* – *укр.*

далечінь, далечина, далеч, далина, даль, далекість, *рос. ширь* – *укр. шир, широчінь, ширина*; *рос. приволье* – *укр. привілля [привілля], роздолля*. Спробуємо знайти аналогію в українській картині світу до твердження про любов росіян до невеликих замкнутих просторів (*рос. уют*). В *українській* мові існують слова: **вигода** (те, що полегшує життя, побут; сприятливі умови), **догода, придоба, затишок** (сприятливі побутові умови) тощо, **зручний** (добре пристосований для користування), **вигідний, догідний, придобний; похватний** (перев. про предмети, які можна взяти у руки)... З погляду лінгвокультурологічного аналізу зацікавлюють концепти *укр. САД, САДОК* / *рос. САД, САДИК*. Слово сад, безумовно, символічне в світовій культурі, але концепт набуває національної специфіки. Словосполучення садок вишневий можна вважати культурно значимим в українській концептосфері. Символічне значення в російській концептосфері має назва драми А. Чехова "Вишневий сад". Символіка цих словосполучень в досліджуваних мовах не має нічого спільного. Український садок вишневий асоціюється із втіленням "української мрії": "І ставок, і млинок, і вишневенький садок..." (І. Котляревський "Наталка Полтавка"), "Садок вишневий коло хати..." (Т. Шевченко), "Вишневий сад, з ліщини пліт, Біжить полем доріжка до гаю. Ах, як я рад В оцей мій світ Вернути..." (Б. Лепкий) тощо. В зв'язку з цим можна було б говорити про український концепт ЗАТИШОК" [4].

3. "Світобачення, світорозуміння народу – це те, що ми сьогодні називаємо мовною картиною світу. "Проникнути" у світ прадавньої людини ми можемо тільки через специфічний світ образів, притаманний окремому культурному доквіллю. Особливості ж культури залежать, насамперед, від особливостей використання символів. Тож через мову символів, які дійшли до нас у фольклорних текстах, методом деконструкції (термін Жака Деріди, означає процес розгадування метафор, символів, викриття їх прихованої логіки) ми створюємо прадавню словесно-мозаїчну картину світу, символічну дійсність прадавніх людей. Пошук процесу символізації включає в себе розгадку людської психіки, її свідомих і підсвідомих структур, а, можливо, і будову самої душі. Це може пояснити, яким чином те чи інше значення передавалось із покоління в покоління через посередництво символів. Словесна символіка народу виступає важливим чинником творення національно-культурної картини світу. Ось чому знання символіки допоможе нам усвідомити картину світу, спосіб мислення наших пращурів, їх естетичні і моральні ідеали."

"Образ *калини* в фольклорі, художній літературі, мистецтві представлений десятками символів. Щоб уявити цю багатющу символіку у ви-

гляді ієрархічної системи, певних етапів розвитку семантики, до аналізу треба залучити лінгвістичні дані про мовну картину світу слов'ян, праукраїнців, їх міфологію, обрядовість, вірування, фольклор, дані гідро-, топо-, антропоніміки тощо."

"Отже, можна зробити такі висновки. По-перше, жоден образ-символ у світогляді народу не був однозначним. Наш матеріал про еволюцію символу *калини* повністю підтверджує цю тезу. Ми спробували схематично відтворити етапи розвитку символу *калини*. Це, на нашу думку, мають бути ієрархічні сходи, тому що кожне наступне покоління і кожна територіальна єдність на старі символи накладали нові смисли, додавали нові значення. Це можна відтворити у схемі *символічного сприйняття КАЛИНИ*:

6. співуча українська мова
5. символ України
4. символ здоров'я, дівочої вроди
3. вічність життя, плодючість, жіноче начало
2. символ світового дерева
1. символ сонця, вогню (окалина, раскалённый)

Саме тому, що будь-який символ зберігає і свою найдавнішу суть, і всі попередні значення, він є універсальним і унікальним" [12].

4. "История язычества – это история культовых действий, каждое из которых было знаковым. История культов, в свою очередь, – это не только история становления образного восприятия мира на уровне движений, действий, звуков и чувств, но и история зарождения символических фигур и метафорических переосмыслений, – самой древней формы общественного сознания, которая не могла не отразиться на "картине мира" древнего человека, на его восприятии действительности. Диалектика мифа состоит именно в том, что человек как бы "растворяет" себя в природе, сливается с ней и овладевает силами природы лишь в воображении; вместе с тем такое овладение силами природы (пусть в фантазии) было началом истории "духа" и концом чисто животного бытия, что не могло не наложить неизгладимый след на зарождающуюся культуру, в частности на язык [Фрейденберг 2001; Толстая 1987; Will 1925–1935; Mannhardt 1904–1905; Jensen 1960; Peuckert 1951; Hermann 1958–1975].

Наиболее распространенным и массовым культом в большинстве доисторических культур был Культ Предков. Души умерших рассматривались язычниками, с одной стороны, как хранители рода, как неотъемлемые звенья в непрерывной линии рода, как тотемы, но с другой стороны, души умерших (особенно души убитых врагов) олицетворяли Зло, от

котрого стремились всячески избавиться: и в том, и в другом случае душам умерших давались жертвоприношения, в их честь устраивались сакральные трапезы, на которые "приглашались" души умерших. Цель таких трапез – не только "задобрить" души умерших врагов, способных нанести вред всему роду или отдельным его членам, помешать охоте, рыбалке, вызвать засуху (ср. нем. *Ahn* "предок", но хет. *inas* "болезнь", др.-инд. *enas* "Unheil"), но и связать души соплеменников с живущими людьми, позволить живущим "слиться" с душами умерших (тем более, что по поверьям древних, души умерших могли пребывать в живущих), проявить заботу о душах близких по крови людей, облегчить их существование, не "гневить" души умерших. Души умерших часто принимали вполне зримые очертания, поскольку в культовых обрядах они символизировались разнообразными масками, которые, в частности, могли изображать птицу, бабочку, змею и др. Считалось, что именно в этих масках пребывает дух умерших. Маска в древности служила предметом поклонения, но также оберегом от злых сил и врагов, она олицетворяла борьбу между Добром и Злом; кроме того, маска имела и продуцирующую символику [Buraud 1961; Lommel 1970; Kaus 1972; Sorel 1973; Krause 1929; Н. Jansen, R. Jansen 1978]. Одновременно с этим маска могла быть символом Смерти. С другой стороны, души умерших олицетворялись различными явлениями природы – снегом, дождем, бурей, а также солнцем, луной, звездами, камнями или растениями, деревьями, животными, а также минералами. Ритуал культа предков нередко сопровождался звуками, музыкой" [6].

Завдання 14. Коди дозволяють упорядковувати систему знаків. Знаки перетворюються з окремих елементів у систему за допомогою системних кодів. Чим відрізняються генетичні, психофізіологічні і соціальні коди?

"За кожною сукупністю знаків стоїть – , власне, перетворює простий набір елементів у систему – спільна свідомість системних законів, або кодів. Коди – це спосіб поєднання знаків, правила, які впорядковують їх рух і взаємозв'язок.

Носіями інформації про будову матеріального тіла людини, запрограмованого на участь у духовній еволюції, виступають генетичні коди – об'єднання первинних одиниць інформації – генів. Зв'язок тіла із матеріальним довкіллям забезпечують психофізіологічні коди – спосіб передачі і трансформації зовнішніх сигналів у внутрішні відчуття і ментальні образи.

Мережа соціальних кодів-правил співжиття людей у соціумі вибудована на глибинному пласті інстинктів самозбереження і взаємодопомоги, автор яких найчастіше виступає під псевдонімом Природа. Є у си-

стемі соціальних кодів і такі рівні, які людина впевнено приписує своїй раціональній діяльності і виборові. До важливих регулятивних систем співжиття, контрольованих колективним розумом, належать законодавчі норми, правила організаційної діяльності, правила етикету. Подібні норми соціальної взаємодії теоретик комунікації Дж. Фіске називає поведінковими кодами і протиставляє їх сигніфікативним кодам, які регулюють відношення у системі знаків. Суспільство як кодифікована структура і його сигніфікативні практики тісно взаємопов'язані, тому жоден сигніфікативний код не може бути розглянутий поза контекстом тих його відповідей, які стосуються поведінки" [8].

Завдання 15. Які характерні особливості інтерфейсу як знакової системи?

"На рис. 15 представлена схема отношений между человеком и компьютерной системой.

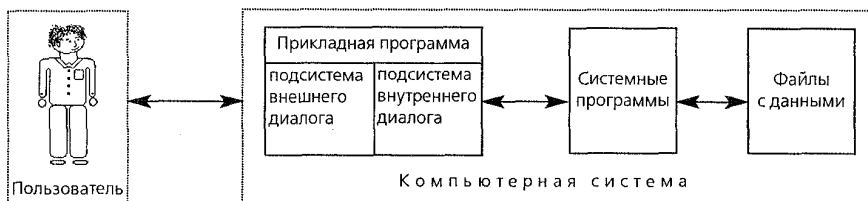

Рис. 15. Схема отношений в человеко-компьютерной системе

С помощью внешних устройств (клавиатура, "мышь", дисплей и др.) человек взаимодействует с компьютерной системой в соответствии с некоторым алгоритмом, заложенным в управляющей программе (которая может быть как уникальной, разработанной специально для данного издания, так и стандартной, входящей в состав программного обеспечения компьютерной системы). В любом случае в этой управляющей программе можно выделить две составляющие или подсистемы. Одна из них обеспечивает диалог между пользователем и компьютерной системой (внешний диалог), другая обеспечивает связь управляющей программы с другими программами компьютерной системы, в частности с теми, которые обеспечивают доступ к тому или иному периферийному устройству (внутренний диалог). Первая подсистема дает возможность ведения диалога на логическом уровне, вторая – переводит этот диалог на уровень физический.

Совокупность средств и методов организации внешнего диалога называется пользовательским интерфейсом (ПИ) электронного издания.

В толковом словаре по информационным системам термин "интер-

фейс" трактується як "границя между двумя системами или устройствами, определяемая функциональными характеристиками, общими характеристиками физического соединения, характеристиками сигналов и другими характеристиками в зависимости от специфики".

Пользовательский интерфейс можно определить как составную часть диалога, направленную непосредственно на человека. Следует сказать, что проектирование, разработка и реализация пользовательского интерфейса требует больших затрат времени и специальных программных средств. Для создания дружелюбного интерфейса необходимы не только профессиональные знания и умения, но и понимание того, что его реализация включает в себя как программную часть вместе с системой управления, так и дизайн интерфейса с учетом удобного представления вербальной и иконической информации. При этом при создании пользовательского интерфейса целесообразно получить знание о пользователях, об их потребностях, склонностях, а также способах решения ими задач и т. д.

Известный специалист в области компьютерной семиотики Д.А. Норман считает, что для создания качественного интерфейса необходимо обладать следующими знаниями:

- знанием языков программирования и информационных технологий;
- знанием о людях, об особенностях их общения между собой и с компьютерной системой;
- знанием той прикладной области, для решения задач которой создается программный продукт" [1].

ТЕСТ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ № 1

Завдання. Визначте, які твердження вірні (В), а які ні (Н).

1. Семіотика – наука, що вивчає структуру та функціонування різних знакових систем і мов, створених на їх основі. Людина не є об'єктом семіотики.

2. Семасіологія – розділ мовознавства, який вивчає лексичну семантику (значення слів і словосполучень, які використовуються для номінації).

3. Семантика – інформація, яка передається мовою або будь-якою її одиницею або наука, яка вивчає значення.

4. Основними ознаками знака є: 1) нематеріальність, тобто чуттєва сприйманість; 2) позначення чогось, що перебуває поза ним; 3) непов'язаність.

заність з позначуваними природними (причинами) зв'язком; 4) інформативність (здатність нести інформацію з комунікативною метою); 5) системність (знак отримує своє значення тільки за умови входження в певну знакову систему).

5. Першу класифікацію знаків запропонував Ч. Морріс, один із засновників семіотики.

6. Ч. Пірс вважав, що всі класи знаків зводяться до трьох типів: 1) знаки-копії (іконічні знаки); 2) знаки-індекси (знаки-прикмети); 3) знаки-символи.

7. Фотографія, муляж, скелет у кабінеті біології, відбитки, зліпки – це знаки-символи.

8. Дим від вогнища – це знаки-індекси.

9. Мови, тризуб як символ України, хімічна, математична, географічна символіка, символіка кольорів, квітів, дерев, птахів – це знаки-копії.

10. Знаки-сигнали і знаки-символи – штучні, умовні знаки спілкування, які виконують комунікативно-прагматичну функцію.

11. Знаки-індекси і знаки-копії можуть стати сигналами чи символами тільки тоді, коли відправник і отримувач домовляться про їх значення, тобто тоді, коли вони стають комунікативними знаками.

12. Симптоми – це знаки, які виконують апелятивну функцію.

13. Сигнали – це знаки, які виконують експресивну функцію.

14. Символи – це знаки, які виконують репрезентативну функцію.

15. Класифікація знаків за А. Шаффом виділяє природні і штучні знаки.

16. Т. Мілевський запропонував бінарну класифікацію знаків на основі їх функції і структури.

17. З погляду фізичної природи (за способами сприйняття) знаки поділяються на: акустичні, оптичні, дотикові, нюхові, смакові.

18. В залежності від терміну існування знаки можуть бути короткочасними й тривалими.

19. Сучасна класифікація знаків виділяє образні, конвенціональні та природні системи знаків, які використовує людина у процесі спілкування.

20. Оскільки знак є носієм інформації, семіотика має велике прикладне значення при створенні і вивченні знакових систем, які використовуються у процесах передачі і обробки інформації: 1) створення природних мов, які дозволяють алгоритмізувати процеси обробки інформації (мови програмування); 2) створення алгоритмів обробки текстів на штучних мовах (машинний переклад, переклад з природної мови на формальну).

21. Оскільки знак бере участь у спілкуванні, він є обов'язковим компонентом комунікативної діяльності людини і бере участь у трьох

взаємопов'язаних процесах: комунікативному, інтерактивному, перцептивному.

22. Семіотика складається з синтактики (значення знаків), семантики (корисність, цінність знака для його інтерпретатора), прагматики (внутрішні, структурні якості знакових систем).

23. Знакова система – це сукупність знаків, які упорядковані набором синтаксичних, семантичних і прагматичних правил.

24. Вивчати різні аспекти суспільного життя людини на основі семіотичного підходу означає виявляти знакову природу даного явища, тобто виводити правила побудови знаків та їх комбінацій (семантика), встановлювати смисловий зміст знаків (синтактика), знаходити умови, при яких виникли знакові ситуації (прагматика).

25. Загальна семіотична теорія єдиного інформаційного світу була створена у кінці 20 сторіччя.

Рекомендована література

1. Агеев В.Н. Семіотика. – М.: Весь мир, 2002. – 256 с.
2. Жайворонок В. В. Символіка народного та авторського (крилатого) слова й виразу. // Мовознавство. – 2005. – № 3–4. – С. 138–147.
3. Крейдлин Г.Е. Семіотика или Азбука общения / Г.Е. Крейдлин, М.А. Кронгауз. – 3-е изд. испр. – М.: ФлинтаЖ Наука, 2006. – С. 91–92.
4. Левченко О. П. Культурно значимі концепти та символи: міфологеми і реальність // Мова: Наук.-теор. часопис з мовознавства. – 2004. – Вип. 9. – С. 115–119.
5. Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н. Ярцева. – 2-е изд., доп. – М.: Большая Российская энциклопедия, 2002. – С. 440–442.
6. Маковский М.М. Семіотика языческих культов // Вопросы языкознания. – 2002. – № 6. – С. 55–56.
7. Мечковская Н.Б. Семіотика: Язык. Природа. Культура: Курс лекций: Учеб. пособие для студ. филол., лингв. и переводовед. фак. высш. учеб. заведений. – М.: Изд. центр Академия, 2004. – 432 с.
8. Павлюк Л.С. Знак, символ, міф у масовій комунікації. – Л.: ПАІС, 2006. – 120 с.
9. Почепцов Г.Г. Семіотика. – К.: Ваклер, 2002. – 432 с.
10. Степанов Ю.С. Семіотика: Антология. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2001. – 702 с.
11. Успенский Б.А. Семіотика искусства. – М.: Языки русской культуры, 1995. – С. 233–234.
12. Яковлева О. В. Символіка слова "калина" в мовній картині світу українців // Мова: Наук.-теор. часопис з мовознавства. – О.: Астропринт, 2004. – Вип. 9. – С. 115–119.

Розділ 2. МОВА ЯК ОСОБЛИВА ЗНАКОВА СИСТЕМА

"Практично мова є семіотикою, в яку можуть бути переведені всі інші семіотики – як всі мови, так і всі інші можливі семіотичні системи".

Л. Ельмслев

Теми для обговорення:

1. Лінгвістика і семіотика
2. Специфіка знаків мовної системи.
3. Специфіка мовної знакової системи.

Ключові слова: *семантика, синтаксис, прагматика, комунікативний процес, унілатералістична та білатералістична теорії мовного знаку, фонема, слово, речення, текст, потенційна безконечність мовних множин, нечіткість границь мовних множин, умовність знакової системи.*

За Ф. Де Соссюром **мовний знак** є двосторонньою одиницею, яку він представляв як об'єднання поняття та акустичного образу. Терміни 'поняття' та 'акустичний образ' замінюються на '**означуване**' та '**позначуване**'. Для називання відповідних суттєвостей використовують такі чотири терміни: денотат (реалія), денотатом (словознак), десігнат (означуване) і десігнатор (позначуване).

Одні лінгвісти вважали, що мовний знак має психічну природу (Ф. Де Сосюр), інші матеріальну (Ф.Ф. Фортунатов), треті наполягали на тому, що знак має подвійну природу (А. Потебня).

У процесі осмислення проблеми співвідношення знака та значення виникли дві теорії: 1) **унілатеральна**, яка визнає тільки акустичний образ, а значення розуміє як мисленнєвий образ, який є означуваним знака, хоча не входить до його складу, оскільки значення – це відображення об'єктиві явищ у мозку людини (О.С. Мельничук); 2) **білатеральна**, яка розуміє знак як матеріально-ідеальну суттєвість, тобто знаком вважається будь-який об'єкт, будь-яке явище, яке репрезентує інші об'єкти шляхом їх заміщення (А.А. Уфомцева).

Мовна знакова система характеризується такими особливостями: а) багатомірністю, оскільки її складові визначаються найбільшою різноманітністю форм і функцій; серед форм одиниць мовної знакової системи називають фонему, морфему, лексему, синтаксичні схеми, виконуючи кожна свою функцію, одночасно виконують загальну комунікативну фун-

кцію; б) первинністю, оскільки інші знакові системи, якими користуються люди для збереження передачі інформації, базуються на тому, що вже збережено та передається за допомогою мовних знаків; в) динамічністю, оскільки вона у процесі свого поступового розвитку зберігає своє минуле: діахронія присутня у кожному синхроніальному зрізі, а синхронія – це один момент у неперервному розвитку мови; г) елементи мовної знакової системи можуть утворювати нові сполучення з новим значенням; д) значення мовного знаку може змінюватися і розвиватися; е) темпи розвитку та змін мовних підсистем нерівномірні, що призводить до появи проміжних елементів (дієприкметника, герундій); є) моделювання мовної знакової системи обмежено, оскільки вона представляє потенційну безконечність мовних множин і нечіткість границь мовних одиниць.

Завдання 1. Що таке мовний знак?

"Языковой знак – то "единство обобщения и общения, коммуникации и мышления". Формула Выготского указывает на принципиальное своеобразие языка, составляющее его главное отличие от биологических семиотик: языковое общение людей в отличие от коммуникации животных тесно связано с познавательными процессами, в то же время ни у одного вида животных коммуникация не была и не является орудием познания. Языковая семантика и механизмы речи участвуют в формировании мысли. "Речь по своему строению не представляет простого зеркального отражения строения мысли. Поэтому она не может надеваться на мысль, как готовое платье. Речь не служит выражением готовой мысли. Мысль, превращаясь в речь, перестраивается и видоизменяется. Мысль не выражается, но совершается в слове" [5, с. 59].

Завдання 2. Яку одиницю слід вважати основним мовним знаком?

"Основним мовним знаком слід вважати слово. Слово несе в собі інформацію про позамовну об'єктивну реальність. Воно являє собою складну єдність звучання і значення, що називає предмет чи явище об'єктивної дійсності і таким чином формує і представляє поняття. Щодо речення, то воно є не просто знаком, а сполученням знаків, з яких будуються інформативні знакові тексти, використовувані у мовному спілкуванні.

Ситуація дещо змінюється, якщо підійти до мовних одиниць з погляду їх участі у комунікативному акті. З цієї точки зору повним знаком слід вважати речення, а слово – лише частковим знаком і морфему – напівзнаком, що бере участь у структурній організації мовних знаків.

Представники "лінгвістики тексту" вважають цілий текст одиницею мовної системи знаків, первинним мовним знаком, що складається із упорядкованої множини часткових знаків (фонем, морфем, слів, речень). Однак одиницею в мові слід вважати лише такий сегмент мовлення, який регулярно відтворюється як певна єдність вираження і смислу. Тому текст навряд чи можна вважати одиницею мови" [9, с. 126, 127].

Завдання 3. У чому полягає специфіка знаків мовної системи?

"Крім фонетичної вмотивованості, в мові існує ще морфемна вмотивованість слів: значення слова *роззброєння* вмотивоване значеннями його складників: префікса *раз-*, кореня *зброй-* та суфікса *-(е)ння*. Подібною вмотивованістю відзначаються всі похідні слова. Будь-яке слово при своєму виникненні є певним чином умотивованим. Вмотивованість може бути зовнішньою і внутрішньою, або абсолютною і відносною. Прикладом зовнішньої (абсолютної) вмотивованості можуть бути ониматопоетичні утворення. Внутрішня (відносна) вмотивованість ілюструється різноманітними похідними словами...

Якщо говорити про специфічність мовних знаків, то передусім слід відзначити матеріальну природу їх – звукове вираження, що полягає в утворюваних мовними органами людини різноманітних коливаннях такого пружного середовища, як повітря.

По-друге, мовні знаки є не індивідуальними, а соціальними явищами, що призначені для спілкування людей і спроможні передавати одночасно як логічну, так і естетичну інформацію.

По-третє, мовні знаки відзначаються поліфункціональністю. Промовлені кимось слова не лише інформують про явища об'єктивної дійсності, а й характеризують самого мовця, його стан і ставлення до повідомлюваного, вони можуть вплинути на стан і поведінку адресата.

Серед інших рис мовних знаків треба назвати їх легку відтворюваність, замінність, їх структурність і здатність сполучатися один з одним, а також неоднорідність (багатокласовість), і, нарешті, відносну дифузність. Відтворюваність мовних знаків полягає в тому, що їх можна повторювати, не витрачаючи на це значних зусиль. Замінність мовних знаків полягає не лише в тому, що один і той самий зміст можна виразити різними словами, а й у тому, що акустичні мовні знаки можна замінювати оптичними графічними знаками (письмо). Структурність мовного знака передбачає виділення, в ньому його складових елементів. Завдяки сполучуваності мовних знаків із простих можна утворити складні знаки. Мовна знакова система складається з неоднорідних знаків, які функціо-

нують у межах її внутрішніх систем і підсистем. Під дифузністю мовних знаків розуміється така їх властивість, завдяки якій їх не завжди можна чітко розмежувати. Окремі мовні знаки відзначаються властивістю при їх класифікації належати одночасно до різних класів. Знаки мовних систем відзначаються специфічністю в кожному окремому мовному колективі.

Усі інші знакові системи, якими користуються люди в своєму спілкуванні, по суті, є похідними від мовної знакової системи, бо мова – це найважливіший засіб спілкування і формування думки.

Одною з найважливіших властивостей мовного знака є те, що він пов'язаний або співвіднесений з іншими мовними знаками, разом з якими утворює мовну знакову систему, і нерозривно поєднаний з людською свідомістю. Мовні знаки спроможні розвиватися в межах системи, до якої вони входять, отже, в них відбивається і розвиток людського мислення. Мислення є вищою формою відображення реальної дійсності, отож на розвиткові мовних знаків відбивається і сама об'єктивна дійсність, і процес її пізнання людиною.

Мовні знаки використовуються для спілкування і для формування думки, отже, всі вони виконують комунікативну і пізнавальну функції. Але, крім того, окремі мовні знаки можуть виконувати номінативну, дейктичну, експресивну та ім-пресивну функції. *Номінативна* функція полягає в називанні об'єктів фізичної та психічної дійсності, *дейктична* – у вказівці на об'єкт, *експресивна* – в передачі емоційного стану і ставлення до повідомлюваного адресанта, *імпресивна* – у можливості впливу на поведінку адресата. Іменник *квітка*, дієслово *орати*, прикметник *синій*, числівник *п'ять*, прислівник *швидко* називають об'єкти навколишньої дійсності або їх властивості чи ознаки, займенник *цей*, прислівник *там* вказують на певні об'єкти дійсності або на їх орієнтацію в часі і просторі, слово *ника* не просто називає потворне обличчя, а й виражає зневажливе ставлення мовця до такого обличчя, словоформа *учітеся* має на меті спонукати тих, до кого вона звернена, виконати певну дію.

Надзвичайно істотною особливістю мовного знака є відносна автономія кожної з двох сторін, яка була названа "асиметричним дуалізмом мовного знака". Асиметрія між сторонами мовного знака полягає в тому, що одне позначення може виражати декілька значень, а одне й те саме значення може бути виражене кількома позначеннями. Саме звідси впливає принцип варіювання значення і позначення, який знаходить свій вияв у явищах полісемії, синонімії та дублетних форм" [9, с. 128–131].

Завдання 4. Що визначає мовна знакова система існування знань? [11, с. 292].

"Людська мова – це:

– етнічно поділена	(на 2,5 тис. етномов різних народів),
– соціальне розшарована	(на мільйони групових лектів і субмов),
– індивідуально інтерпретована	(у 6 млрд ідіолектів і вжитку окремих людей),
– синтактично організована	(в кількох тисячах граматичних категорій),
– фонічна (і графічна) за вираженням	(у сотнях звукотипів і десятках графічних систем),
– універсально змісторозрізняльна	(через кількості базових значень),
– знакова (сигнальна) системна форма існування знань	(що визначають поведінку людей),
– яка вживана для непримусової сугестії та пізнання	(що разом зі своїм матеріальним втіленням складають зміст 40 тисячоліть людської передісторії та історії),
– і сама розвивається разом з людством	(внаслідок його нових потреб та взаємовпливу власних компонентів)

Завдання 5. Чому звуконаслідувальні слова (ідіофони) відносяться до знаків-ікон (ква-ква, кря-кря, ку-ку, мур-мур)?

Завдання 6. Чим відрізняється лінгвістична семантика від семіотичної семантики?

"Семиозис определяется как некая динамическая ситуация, включающая определенный набор компонентов. В основе семиозиса лежит намерение лица А передать лицу Б сообщение В. Лицо А называется отправителем сообщения, лицо Б – его получателем, или адресатом. Отправитель выбирает среду Г (или канал связи), по которой будет передаваться сообщение, и код Д. Код Д, в частности, задает соответствие означаемых и означающих, т. е. набор знаков. Код должен быть выбран таким образом, чтобы с помощью соответствующих означающих можно было составить требуемое сообщение. Должны также подходить друг к другу среда и означающие кода. Код должен быть известен получателю, а среда и означающие доступны его восприятию. Та-
28

ким образом, воспринимая означающие, посланные отправителем, получатель с помощью кода переводит их в означаемые и тем самым принимает сообщение.

Частным случаем семиозиса является речевое общение (или речевой акт), а частным случаем кода – естественный язык. Тогда отправитель называется говорящим, получатель – слушающим, или также адресатом, а знаки – языковыми знаками. Код (и язык в том числе) представляет собой систему, которая состоит из структуры знаков и правил ее функционирования. Структура, в свою очередь, состоит из знаков и отношений между ними (иногда говорят также о правилах комбинирования).

Семиотика разделяется на три основные области: синтактику (или синтаксис), семантику и прагматику. *Синтактика* изучает отношения между знаками и их составляющими (речь идет в первую очередь об означающих). *Семантика* изучает отношение между означающим и означаемым. *Прагматика* изучает отношение между знаками и его пользователями.

Такое понимание семантики не вполне соответствует определению и задачам лингвистической семантики. Лингвистическая семантика изучает прежде всего отношения между различными означаемыми, но включает в себя также и прагматические задачи, и некоторые другие, которые трудно сформулировать в классических терминах семиотики (например, задачи теории речевых актов и т. д.). Тем не менее лингвистический семантический анализ основывается именно на базовых семиотических понятиях – знак и семиозис (или речевое общение). Лингвистическое значение в традиционном понимании – это именно означаемое знака, то, что сообщается при речевом общении" [3, с. 30, 31].

Завдання 7. Яку роль відіграють коди у мовній знаковій системі?

"За Ф. де Соссюром, знак становить собою поєднання концепта і звукообразу. Ці два елементи умовної будови він назвав означуваним (signified) і означником (signifier)...

Структуру й обсяг означуваного (концепту) визначають через ситуацію, контекст. Взаємодія означника й означуваного в дискурсі властиво і породжує знак. Процес встановлення взаємозалежності між двома компонентами знака у семіології називається сигніфікацією. Це поняття характеризує знак як динамічну мовленнєву сутність.

Стосунки між означником і означуваним – і це засаднича теза семіологічної теорії – є довільними, строго не фіксованими і раціонально не

мотивованими. Неможливо логічно обґрунтувати зв'язок між словом і концептом. Найнезаперечніша ілюстрація цієї тези – різні назви одного й того ж поняття у різних мовах. У межах кожної системи мови альтернативні можливості розширюються завдяки синонімії, а також можливостям вибору між номінативом чи описовою конструкцією ("Київ" – "столиця України"), буквальною й образною назвами ("Львів" – "місто Лева"), зрештою, вербальним чи візуальним знаком. Не варто абсолютизувати принцип відносності: у мові існують "зони мотивованості", позначені, наприклад, явищами оноματοпоетичного (звуконаслідувального) ряду. Але, великою мірою, означник і означуване не лише нетотожні, а й не симетричні, тому їх стосунки не позбавлені конфліктності. Найгостріші форми сигніфікативного конфлікту дослідник психоаналітичного спрямування Ж.Лакан побачив як "репресію" означуваного його формою. Популяризатор Лакана С. Жижек свою теорію ідеологічного фантазму вивів із тези про "плаваючі стосунки" між означником і означуваним.

Асиметрія плану вираження та плану змісту робить актуальною тему множинності інтерпретацій і проблему розкриття змісту. Якщо означуване не тотожне означникові, то як читач розуміє значення? Шукаючи відповідь на це запитання, центральне у семіологічному аналізі, семіологи говорять про соціальні мережі фіксації значень, освоєння їх через системи структурованих асоціацій, або кодів. Немає фіксованих значень, але є відносно стабільні правила їх розуміння...

Значення окремого знака стає відносно фіксованим, а отже, зрозумілим на тлі стосунків цього знака із усією текстуально-сигніфікативною системою. Основоположним для розуміння процесів генерування змісту семіологи вважають стосунки опозиційних знаків. Скажімо, слово "провінція" нічого б не означало, якби не підштовхувалося своїми значеннями від протилежного смислового полюсу – концептів "центр", "мегаполіс", "місто". І означники-слова, і означники-тексти набувають сенсу, тількино стає зрозумілим їх стосунок до інших означників, мережу яких формують синонімічні, антонімічні, гіпонімічні та інші зв'язки. Отже, визначальними для семіозису є не "зміст", а "стосунки" [6, с. 30].

Завдання 8. Що таке етноконсолідуєчий символізм мови?

"Нередко в числе символів, консолидирующих народ, называют также и язык. Если люди говорят на одном языке, то это создает важнейшую предпосылку для культурно-психологической общности и близости. Язык – это настолько сильный объединяющий фактор, что выступает не как знак консолидации, а как реальная языковая общность и близость людей.

Однако в действительности язык не является условием, необходи-

мым и достаточным для объединения группы людей в народ. Во-первых, есть языки, на которых говорят разные, иногда многие народы в суверенных и нередко не соседних государствах, например, английский, испанский, арабский, французский, китайский, немецкий. В последнее время к таким полинациональным (или полигосударственным) языкам добавился русский, на котором говорят многие миллионы людей за пределами России – в Беларуси, Украине, Казахстане, Кыргызстане и (в разной мере) в других странах СНГ, в странах Балтии, а также в странах дальнего зарубежья (больше всего в Израиле и США). Во-вторых, есть народы (государства, нации), которые в силу разных ареально-этнических и культурных факторов используют несколько языков: например, четыре государственных языка в Швейцарии (немецкий, французский, итальянский, ретоманский); пять языков, из них два государственных, в Израиле (государственные – иврит и арабский, точнее сиропалестинский, диалект арабского языка, кроме того, английский, русский и идиш); два государственных (или официальных) языка в Беларуси (белорусский и русский); Кыргызстане (киргизский и русский); Бельгии (фламандский и французский); Финляндии (финский и шведский). В-третьих, у некоторых наций (народов, государств) отсутствует свой "отдельны и" язык – только в Европе это Австрия, Ирландия, Швейцария, Бельгия, Босния, Черногория.

Приведенные факты говорят о том, что не язык создает народ/нацию. Главное для формирования нации – это этническое самосознание людей (самоопределение, самоидентификация), т. е. представление некоторой группы людей о себе как о народе, отдельно от других народов.

Важную роль в укоренении такого рода представлений играет национальная символика. Язык, безусловно, входит в число высоко чтимых символов народа. В обществе с высокой культурой воспитывается уважение к языку как к духовной святыни народа и объединяющему началу. В этом смысле можно говорить об этнической, или этноконсолидирующей, функции языка.

В условиях борьбы за независимость или национального возрождения этноконсолидирующая семиотика этнического языка может резко возрастать – настолько, что его символическое, подчеркнуто национально ангажированное использование (в публицистике, литературе, образовании) может превышать повседневное употребление" [5, с. 257, 258].

Завдання 9. Що таке інтертекстуальність?

Термин "интертекст" и, как обозначение общего свойства, "интертекстуальность" (франц. *intertextualite*) были введены впервые начиная

с 1967 г. в ряде работ теоретика постмодернизма французской исследовательницы (болгарского происхождения) Юлии Кристевой. Классическую формулировку этим понятиям придал Ролан Барт: "Каждый текст является интертекстом; другие тексты присутствуют в нем на различных уровнях в более или менее узнаваемых формах: тексты предшествующей культуры и тексты окружающей культуры. Каждый текст представляет собой новую ткань, сотканную из старых цитат. Обрывки культурных кодов, формул, ритмических структур, фрагменты социальных идиом и т. д. — все они поглощены текстом и перемешаны в нем, поскольку всегда до текста и вокруг него существует язык. Как необходимое предварительное условие для любого текста интертекстуальность не может быть сведена к проблеме источников и влияний; она представляет собой общее поле анонимных формул, происхождение которых редко можно обнаружить, бессознательных или автоматических цитат, даваемых без кавычек" [10, с. 36, 37].

Завдання 10. Як можна пояснити зв'язок культурно-значимих концептів та символів у мові?

"Серед численних етносимволів, які фіксує національна культура взагалі і через відповідні мовні одиниці національна мова, як важливий складник першої, вирізняється величезне коло етнокультурних концептів на позначення констант народної культури. Серед останніх – передусім ті, які відтворюють українські реалії, український національний колорит, українську ментальність. Скажімо, концепт козак на означення представника Запорозької Січі, вояка-січовика, запорожця (саме про нього народ каже: "Не втекти козаку від Січі") постає як ідеальний образ української душі, носій та обранець найвищих суспільних і духовних якостей людини. Наділений найкращими рисами, у народній творчості козак оспіваний як сміливий захисник рідної землі, України, який завжди вміє знайти несподіваний, сміливий, часто неймовірний вихід із найскрутнішої ситуації.

Мова значною мірою консервативна, тому вона в своїй структурі зберігає й до сьогодні продукти ще міфічного світогляду пранароду. Скажімо, давні (здебільшого "стерті") персоніфікації в мові нині сприймаємо як її усталену норму – *сонце встає, сідає, пригріває, іде на літо, сходить, заходить; вода біжить, греблю рве, стоїть, береги рие, камінь довбає; вітер дме, гуде, свище; грім ударив, б'є в дерево, гуркотить; мороз кріпне, пішов поза шкірою, аж скрипить, з очима, прилікає, тріщить*. Важливою основою персоніфікації є антропоморфізм, що має глибоку традицію, бо закорінений у народному міфічному світо-

сприйманні. Він позначений народною ментальністю, з погляду якої все в природі є живим, як і людина. Звідси в українській міфології постають персоніфіковані природні духи, дохристиянські божества – *Мати Сира Земля, Цариця Води, Великий Грім Гримучий, Сонце (соненько, сонечко), Місяць (місячик, місяченько), Небо (небонько), Вітер-Вітрило*. Поширеним є коло злих (нечистих) духів, що повсякчас шкодять людині – *дідько, русалка, мавка, тряся, хвороба, злидні, лісовик, болятник, криничник, потороча, біда, нічниці*. Слово ототожнюється з реалією, і віра в реалію породжує віру в магію слова, яким, за народними віруваннями, лікували, причаровували, відвертали, накликали, проклинали, здійснювали бажане. Так постають у мові формули замовляння, побажання, нашіптування, насилання, звернення до Бога, а також розмаїті ритуальні дискурсивні одиниці. Водночас постає характерне для мови явище табування на слова, зокрема на наймення різних злих духів (відгомонам віри є те, що називання вголос небажаних реалій може накликати появу їх самих, – "про вовка промовка, а вовк у хату"). Яскравим прикладом народного табу на слова є численний ряд евфемізмів на позначення табуйованого слова *чорт (біс)* – від старішого *враг* до пізніших *лихий, нечистий, куцак, клятий, кат, лукавий, рогатий, щезник, той*. За повір'ями, заміна прямої назви евфемістичною, а також мовні формули на зразок "не при хаті згадуючи" відводять нечисту силу.

Природу багатьох слів і значень мовних одиниць можна пізнати лише з огляду на етнокультурні контексти. Скажімо, *маланкування* – це старовинний обряд у канун Нового року, що збігається з днем Преподобної Меланії, так званий *Щедрий вечір*" [2].

ТЕСТ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ № 2

Завдання. Визначте, які твердження вірні (В), а які ні (Н).

1. Мовні знаки продуктивні, оскільки мова постійно розвивається.
2. Специфіка мовної знакової системи полягає у тому, що вона має динамічний характер і здатна до саморегулювання.
3. Мовні знаки змінюють свої значення тільки під впливом інших мовних знаків, які пов'язані з ними.
4. Екстралінгвістичні чинники завжди впливають на змінність і динамізм розвитку мовної знакової системи.

5. Мовна знакова система – це штучна, конвенціональна, а тому динамічна знакова система.

6. Кожна мова – є творіння різних епох і багатьох поколінь, вона розвивається поступово, зберігає в собі своє минуле, теперішнє і майбутнє, яке проявляється у тенденціях дальшого розвитку.

7. Мовна знакова система існує у синхронії, оскільки синхронія – це окремий момент у динаміці існування мови.

8. Діахронія, як окремий аспект існування мовної системи, присутня у кожному синхронному зрізі і вона порушує синхронну рівновагу.

9. Оскільки мовна знакова система є штучною, мовні знаки можна сполучати між собою для створення нових знаків і нових значень.

10. Елементи мовної знакової системи завжди однозначні.

11. Наявність проміжних елементів у мовній знаковій системі (напр., дієприкметник) пов'язана з тим, що окремі внутрішні системи розвиваються нерівномірно.

12. У мовній знаковій системі завжди існує відповідність між формальною структурою знака і його функціональним типом.

13. Унілатералісти вважають, що значення не входить у мову, оскільки мовні знаки існують поза голови людини, а значення є відображенням предметів і явищ у мозку людини.

14. Білатералісти наполягають на тому, що мовний знак (слово) створюється не для назви готового поняття, а у процесі його формування, і тому мова виконує одну важливу функцію комунікативну, але не виконує мислеформуючої функції.

15. Мовну знакову систему досить легко формалізувати, оскільки вона, як будь-яка інша штучна знакова система, легко моделюється за допомогою сучасного математичного апарата.

16. Мова нерозривно пов'язана з суспільством, яке вона обслуговує.

17. Мовна знакова система здатна представити будь-яку ділянку людського досвіду, і, таким чином, має необмежені виражальні можливості і необмежену сферу використання.

18. Мовна знакова система вторинна стосовно інших знакових систем.

19. Всі знакові системи (включаючи і мовну) виконують комунікативну функцію.

20. Мова може передавати інформацію про факти, явища, людей, події; виконує прагматичну функцію.

21. Окрім комунікативної і прагматичної – мовна знакова система

може виконувати і інші функції: мову називають поліфункціональною знаковою системою.

22. Мова може передавати знання про світ, вона є інструментом мислення; пізнання об'єктивного світу, але вона не може передавати ставлення мовця до цих знань.

23. Мовна знакова система відрізняється від інших знакових систем ще тим, що обидві сторони мовного знака розвиваються незалежно в процесі його використання.

24. Як і всі інші знакові системи, мовна знакова система характеризується толерантністю, потенційною безкінечністю мовних множин і їх нечіткістю.

25. Мовна знакова система є складною ієрархічною системою з парадигматичним і синтагматичним способом організації.

Рекомендована література

1. *Агеев В.Н.* Семіотика. – М.: Весь мир, 2002. – 256 с.
2. *Жайворонок В.В.* Символіка народного та авторського (крилатого) слова й виразу // Мовознавство. – 2005. – № 3–4. – С. 138–147.
3. *Кронгауз М.А.* Семантика: Учеб. для вузов. – М.: Рос. гос. гуманит. ун-т, 2001. – 299 с.
4. Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. *В.Н. Ярцева.* – 2-е изд., доп. – М.: Большая Российская энциклопедия, 2002. – С. 440–442.
5. *Мечковская Н.Б.* Семиотика: Язык. Природа. Культура: Курс лекций: Учеб. пособие для студ. филол., лингв. и переводовед. фак. высш. учеб. заведений. – М.: Изд. центр "Академия", 2004. – 432 с.
6. *Назарова Т.Б.* Семиотика и филология. Современный английский язык: Учеб. пособие. – 2-е изд., испр. – М.: Высш. шк., 2003. – 191 с.
7. *Павлюк Л.С.* Знак, символ, міф у масовій комунікації. – Л.: ПАІС, 2006. – С. 76–77.
8. *Почепцов Г.Г.* Семіотика. – К.: Ваклер, 2002. – 432 с.
9. *Семчинський.* Загальне мовознавство. – К.: Вища шк. Головне вид-во, 1988. – 328 с.
10. *Степанов Ю.С.* Семіотика: Антологія. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2001. – 702 с.
11. *Тищенко К.* Метатеорія мовознавства. – К.: Основи, 2000. – 350 с.

Розділ 3. МОВА ЯК СУСПІЛЬНЕ ЯВИЩЕ

"There is a variety of possible relationships
between language and society..."

J. Blackwell

Теми для обговорення:

1. Мова та суспільство.
2. Соціолінгвістичні фактори у розвитку мови.
3. Національна мова

Ключові слова: мовне співтовариство, літературна мова, діалект, код, субкод, офіційна мова, національна мова, соціальна диференціація, переключення.

Соціолінгвістика – галузь мовознавства, що вивчає вплив суспільних явищ і процесів на виникнення, розвиток, соціальну й функціональну диференціацію й функціонування мов, а також зворотний зв'язок мови й соціуму, виникла на теренах мовознавства, соціології, соціальної психології й етнографії у другій половині ХХ ст.

Соціологічний напрям у мовознавстві виник на межі ХІХ–ХХ ст. як реакція на натуралістичну концепцію А. Шлейхера, індивідуалістичний психологізм молодограматиків, іманентність структуралізму й естетичний ідеалізм К. Фосслера, Л. Шпітцера. Соціологічний напрям створюється у ряді країн світу: у Франції (французька соціологічна школа під керівництвом А. Мейє), Швейцарії (Женевська школа), Великобританії (Лондонська школа під керівництвом Дж. Фьорса), США (У. Уїтні, Е. Сепір, Б. Уорф і представники антрополінгвістики), СРСР (Л. Щерба, Л. Якубинський, Є. Поливанов, В. Жирмунський, Б. Ларин, М. Марр, Р. Шор та ін.). Соціологічні концепції були висунуті і представниками Норвегії (А. Зоммерфельт), Японії (школа мовного існування М. Токієда), Чехії (Празька школа), Німеччини (Лейпцизька школа) тощо.

Дослідники виокремлюють у соціолінгвістики три течії: перша орієнтована на соціологію (досліджує норми мовного вживання, мету вибору варіантів мови, диглосію, теорію кодів залежно від різних соціальних детермінант), друга спрямована на лінгвістику і вивчає неоднорідність мовної системи з огляду на соціальні параметри, а також зв'язок мовних змін із соціальними умовами; третя має етнографічне й методологічне спрямування.

Проблематика соціолінгвістики дуже широка, що зумовлює виділення окремих дисциплін на її ґрунті, зокрема, інтерлінгвістики, соціофонетики,

соціальної діалектології, екологічної лінгвістики, гендерної лінгвістики тощо.

Головними векторами досліджень соціолінгвістики залишаються проблеми мовної ситуації, мовного колективу, суспільних функцій мови, форм її існування в соціумі, соціальної диференціації мов залежно від різноманітності соціальних шарів (стратифікаційна) і соціальних ситуацій (ситуативна), двомовності, полілінгвізму, мовної політики, норми і т. ін. Згідно зі спрямуванням соціолінгвістичних досліджень виокремлюються синхронна соціолінгвістика, об'єктом якої є форми існування мови та співіснування мов у суспільстві в певний історичний період його розвитку, та діахронічна соціолінгвістика, що вивчає соціальні чинники мовного онтогенезу, соціально-історичні типи мов, історію розвитку мов, становлення певної мовної ситуації та зміни мовної політики тощо.

Соціолінгвістика застосовує спеціальні методики досліджень власного об'єкта: безпосереднє спостереження, включене спостереження (за участю спостерігача-дослідника), анкетування з використанням питальників, інтерв'ю, яке може стимулювати інформантів до природної комунікації чи свідомої орієнтації на еталон; кореляційний, факторний аналіз, лінгвостатистичний експеримент, моделювання.

Завдання 1. Ознайомтеся з різними варіантами визначення мови як суспільного явища. Чия точка зору вам ближча? Аргументуйте свою відповідь.

"Существенным признаком языка как общественного явления выступает его способность отражать и выражать общественное сознание.

Благодаря общественному характеру языка, созданного обществом, мышление человека также приобретает общественный характер. Каждый человек мыслит теми же категориями, какими мыслят окружающие его люди, пользуется теми же понятиями, какими пользуются все говорящие на данном языке. Язык тем самым превращается в одно из первейших условий существования общества.

...Мышление отражает объективную действительность на основе и через посредство практики.

Практика опосредствует связь мышления с индивидуальной практикой. Различные виды мышления находятся в зависимости от различных видов практики – индивидуальной (индивидуальное мышление), общественной (общечеловеческое мышление), практики какой-то группы (групповое мышление). Индивидуальное, групповое и общечеловеческое мышление соотносятся как единичное, особенно и всеобщее. Однако, будучи неразрывно связанными, индивидуальная и общественная практика относительно самостоятельны" [3, с. 37].

"Система материальных средств языка не представляет зеркальное отображение всего того, что находится в общественном сознании. Понятийная сфера всегда более мобильна, чем сфера средств материального выражения. В разных языках можно найти немало приемов, конструкций и т. п., которые в настоящее время уже не имеют никакого логического обоснования, но, тем не менее, существуют в языке. Примером может служить факт сохранения во многих языках категории грамматического рода у неодушевленных предметов. В настоящее время никто не в состоянии объяснить, почему река относится к женскому роду, а остров или берег – к мужскому. Можно допустить, что когда-то эти категории имели определенное логическое обоснование, но в настоящее время смысл его уже утратился..."

"Язык... – справедливо замечает Г. О. Винокур, – обладает способностью сохранять свою возникшую материальную организацию в качестве пережитка очень долгое время после того, как закончился породивший его этап культурного развития... Унаследованные от прошлого структуры очень легко приспосабливаются к новым условиям" [3, с. 56].

"По Гумбольдту, язык заложен в природе самих людей и необходим для развития их духовных сил и образования мировоззрения. Язык есть внешнее проявление духа народа, язык народа есть его дух. Строение языков у разных народов различно, потому что различными являются и духовные особенности народов; язык, какую бы форму он ни принимал, всегда есть духовное воплощение индивидуально-народной жизни. Как предметы внешнего мира, так и возбуждаемая внутренними причинами деятельность одновременно воздействуют на человека множеством своих признаков. Но разум стремится к выявлению в предметах общего, он расчленяет и соединяет и свою высшую цель видит в образовании все более и более объемлющих единств. Посредством субъективной деятельности в мышлении образуется объект. Весь язык в целом находится между человеком и воздействующей на него внутренним и внешним образом природой. Так как восприятие и деятельность человека зависят от его представлений, то его отношение к предметам целиком обусловлено языком" [5, с. 125].

"Идеи Гумбольдта в значительной мере развивают неогумбольдтианцы, так Вейсгербер [6, с. 43] объявляет язык мысленным "промежуточным миром", который есть результат взаимодействия мира вещей и мира сознания. ...Язык есть образ, картина мира, мировоззрение народа. Различие языков есть различие самих взглядов на мир, и, естественно, для людей различных национальностей мир выглядит различно. Слова не предполагают отдельные предметы как таковые, а упорядочивают многообразие предметов под определенным углом зрения. Все зави-

сит от мировоззрения, от точки зрения на мир. ...Язык – это процесс вербализации мира, осуществляемый языковым коллективом, он классифицирует и упорядочивает материал, добытый в результате воздействия внешнего мира на наши органы чувств, которые дают лишь искаженное, неадекватное представление о мире. Языковые приемы образуют языковой образ мира, понятийную сторону языка" [6, с. 133].

"В самой тесной связи со взглядами В. Гумбольдта и его последователей находится также так называемая гипотеза Сепира–Уорфа. Язык, по мнению Э. Сепира, служит руководством к восприятию "социальной действительности". Факты свидетельствуют о том, что реальный мир в значительной мере бессознательно строится на языковых нормах данного общества. "Мы видим, слышим или иным образом воспринимаем действительность так, а не иначе потому, что языковые нормы нашего общества предрасполагают к определенному отбору интерпретаций..." [5, с. 177]. "Мы никогда не в состоянии выйти за пределы форм отражения и способа передачи отношений, предопределенных формами нашей речи" [5, с. 186].

Эти же взгляды позднее развивались в работах Б. Уорфа. "Наш лингвистический детерминированный мыслительный мир не только соотносится с нашими культурными идеалами и установками, но захватывает даже наши, собственно, подсознательные действия в сферу своего влияния и придает им некоторые типические черты" [7, с. 219]. Ставя вопрос, что было первичным – нормы языка или нормы культуры, Уорф отвечает на него следующим образом: "В основном они развивались вместе, постоянно влияя друг на друга. Но в этом взаимовлиянии природа языка является тем фактором, который ограничивает свободу и гибкость этого взаимовлияния и направляет его развитие строго определенными путями" [5, с. 227].

"...Соссюр исходит из различения трех аспектов языка: языка-речи (language), языка как системы форм (langue) и индивидуального речевого акта – высказывания (parole). Язык есть система нормативно тождественных форм. Язык не является деятельностью говорящей личности, он – продукт, который личность пассивно регистрирует. Высказывание, наоборот, индивидуально. Система языка является внешним для всякого сознания фактом, от сознания не зависящим" [2, с. 88].

Завдання 2. Поясніть, у чому полягає роль суспільства у створенні і формуванні мови.

"К числу наиболее характерных особенностей языка как общественного явления относится тот факт, что общество создает язык, контролирует созданное и закрепляет его в системе коммуникативных средств.

Каждое слово и каждая форма создаются вначале каким-нибудь отдельным индивидом. Это происходит оттого, что создание определенного слова или формы требует проявления инициативы, которая в силу целого ряда психологических причин не может быть проявлена всеми членами данного общества. Однако инициатива отдельного индивида, если ее рассматривать с чисто гносеологической точки зрения, не чужда остальным членам общества. Общность психофизиологической организации всех людей в целом, наличие общественного сознания, общности ассоциаций и т. п. создает так называемый общественный потенциал, т. е. возможность проявления той же инициативы, идущей в сходном направлении. В этом заключается ответ на вопрос, почему созданное отдельным индивидом может быть принято и утверждено обществом...

В XVI столетии возникло слово копейка, которое сохраняется в русском языке по сей день. Утверждению этого слова способствовал целый ряд благоприятных факторов. Во-первых, наличие определенного зрительного образа: копейками были названы монеты, на которых по приказу князя Ивана Васильевича в 1535 году стали чеканить изображение всадника с копьём в руке. Первоначально это название представляло сочетание копейная деньга. Преобразование этого сочетания поставило его в один словообразовательный ряд со словами типа кожанка, неженка и т. д. Во-вторых, в укреплении в речи слова копейка определенную роль мог сыграть глагол копить. Слово копить чаще всего применялось именно к деньгам, поэтому и созвучие денежного наименования копейка с этим глаголом оказало большую поддержку изнутри.

В связи с процессом объединения русских земель слово копейка оказалось, как нейтральное в географическом отношении, более конкурентноспособным и вытеснило своих соперников. Таким образом, слово копейка ощущало влияние со стороны других элементов лексической системы по нескольким направлениям. Его поддерживали слова, генетически с ним связанные, а также созвучные лексемы, близкие по значению. Все это способствовало укреплению в словарном составе русского языка этого денежного наименования, сохранившегося до нашего времени" [8, с. 88].

Завдання 3. Пояснить у чому полягає суть соціолінгвістичної класифікації мов? Наведіть приклади частково-генераційної, повногенераційної, повноетнічної, повно територіальної, позатериторіальної мов.

"Потенційна рівність мов світу, кожна з яких за сприятливих умов здатна стати високорозвиненою, як свідчить історія людства, ніколи, однак, не реалізується. Нерівномірність розвитку різних народів відбивається-

ся в нерівномірній розвиненості їхніх мов, далеко не однакових у своїй значущості й поширеності. Це залежить від вагомості пов'язаної з ними культури, а з огляду на це – від інформаційної цінності відповідних мов (як живих, так і мертвих). Причому картина цієї фактичної нерівності надзвичайно мінлива. Одні, в минулому поширені, мови зазнають занепаду і втрачають популярність, інші, у давнину маловідомі, навпаки, дістають значне поширення... Градуїзованість соціолінгвістичної класифікації, де різновиди мов (на відміну від двох перших, однорівневих) розташовують у порядку наростання (спаду) їхньої значущості, надає їй явно ієрархічного характеру.

...Основними соціолінгвістичними типами мов є: 1) одноосібна мова (що збереглася в пам'яті її останнього носія, здатного її відтворити); 2) частково-генераційна (вимираюча мова останньої (і єдиної) найстаршої генерації її носіїв); 3) повногенераційна, але частково-етнічна мова (мова так званої неповної нації, малопоширена у великих містах і серед вищих соціальних верств етносу на його етно-мовній території); 4) повноетнічна, але частково-територіальна мова (така, що фактично втратила або не одержала статусу державної, яка охоплює всі соціальні верстви основного етносу, але тільки частково); 5) повнотериторіальна мова (в обставинах своєї давно фактично утвердженої державності, знайома всьому населенню етнічної (державної) території); 6) повно- і позатериторіальна мова (мова, знання якої поширилося далеко за початковими межами етнічної території). Відомі три її підтипи: а) мононаціональна мова (поширена в одній державі, створеній народом, її носієм); б) полінаціональна мова (поширена в кількох державах, створених певним народом, що розпався в зв'язку з цим на кілька націй зі своїми національними варіантами даної мови); в) поліетнічна мова (що повністю витисла первісні мови кількох великих етносів, під впливом чого, як правило, розпадається на кілька близькоспоріднених мов, а сама, відмираючи, стає їхньою прямою).

За винятком незафіксованої, одноосібної мови, у сучасних слов'янських мовах репрезентовано всі основні соціолінгвістичні типи. В основному до частково-генераційного типу наближається нижньолужицька мова. У цілому до мов частково-етнічного типу слід віднести верхньолужицьку (особливо в лужичан-католиків), білоруську (повністю) та українську (у Східній Україні). Повноетнічною, але поки що, як правило, частково-територіальною, що, проте, поступово перетворює її не лише *de jure*, а й *de facto* на повнотериторіальну державну мову з повноцінним функціонуванням, є українська мова в Західній Україні. До повнотериторіальних

належать мови польська, чеська, словацька, словенська, болгарська, македонська і останнім часом формовані як окремі (і різною мірою сформовані) так звані штокавські мови – сербська, хорватська, боснійська і чорногорська. Єдиною слов'янською (повно- і) позатериторіальною (мононаціональною) мовою є російська мова. Свою (повно- і) позатериторіальну (поліетнічну) мову слов'яни мають тільки в минулому у вигляді розпа-лої пізніше на окремі слов'янські мови прамови. Спроба створення вже в наш час для народів СРСР подібної мови з російської теоретиками й практиками формування "нової історичної спільноти – радянського народу" із "загальнорадянською" (тобто російською) мовою, як відомо, успіху не мала" [7, с. 63, 64].

Завдання 4. Поясніть поняття "матриця спілкування" та опишіть її структуру. Визначте умови функціонування двомовності, територіальних та соціальних субкодів.

"Совокупность свойственных данному обществу ролей может быть названа его "матрицей общения"... Каждая роль имеет в качестве языковой диакритики некий код или субкод, который является нормой ролевого поведения. То есть выделяется "кодовая матрица" как множество кодов и субкодов, функционально связанных с матрицей общения.

Характер компонентов кодовой матрицы у разных обществ различен. В некоторых обществах все компоненты суть диалекты или стили одного и того же языка – субкоды. В других обществах матрица общения включает также генетически различные языки, и в этом случае используется термин "коды". Однако различие между кодом и субкодом является по преимуществу лингвистическим; оно не обязательно соответствует различию в социальной функции. В Бретани бретонский используется в домашнем кругу, а общение с посторонними поддерживается при помощи другого областного варианта французского языка.

Вопрос о том, включать ли данный код в исследование данного языкового общества, решается положительно, если противоположное решение приводит к разрыву матрицы общения. Английский язык составляет важную часть матрицы общения городской Индии, но может быть опущен при этнографическом описании какого-нибудь отдаленного племенного общества. Таким образом, различие между единообразием и разнообразием диалектов или между одноязычием и двуязычием становится менее важным, чем различие между индивидуальным и общественным.

Субкоды одного и того же языка в рамках кодовой матрицы тоже обнаруживают несколько степеней языковых различий. В языковом от-

ношении местные диалекты могут отличаться или быть очень сходными с официальными формами речи...

Общества различаются также способом объединения ролей в пучки в рамках матрицы общения. В сельских районах Индии роль религиозного проповедника связывается с ролью социального реформатора, а в американском обществе естественно считать эти две роли совершенно различными. Другая характерная черта некоторых обществ – различие между поведением в домашнем кругу или среди равных и поведением по отношению к посторонним. В Южной Азии различие в ролях соответствует резкому различию между местными диалектами и официальными формами речи. Санкции против смешения двух типов поведения были в течение большого времени настолько строгими, что некоторые индийцы испытывают отвращение к записи непринужденной речи...

Социальные контакты в наименее сложных обществах с ограниченным личным общением (например американские индейцы), характеризуются минимумом социальной стратификации и относительно редкими контактами с посторонними. Тем не менее, их речь не совсем единообразна; заметные различия наблюдаются между тем, что было названо непринужденной повседневной речью, и более строгими стилями, используемыми в пении, пересказе мифов и сказаний и в аналогичных, связанных с определенными ритуалами ситуациях. В таких обществах бывают примеры, когда ритуальные формулы содержат слова, предложения или песни на языке, непонятных для самих членов этого общества...

Несколько больше разнообразия обнаруживаются в более крупных и экономически более развитых племенных объединениях, которые поддерживают торговые отношения с внешним миром, даже не будучи связанными в единое общество... Торговля с другими племенами, говорящими на других языках, требует двуязычия, но только обращение к этим языкам ограничивается всего несколькими ролями. Во многих обществах торговые отношения лимитированы, не касаются важных предметов и окружены ритуалом, целью которого является предотвращение чересчур тесных контактов торговца с племенем. По мере расширения объема торговли и возникновения специальных групп торговцев тот или иной племенной язык может распространиться в качестве торгового языка на большие пространства, как это произошло с языком хауса в Африке. Формы языка, используемые в ситуации торговли, обнаруживают тенденцию к обособлению от форм, используемых внутри племени. Они отличаются от стандартных языков тем, что, как правило, не кодифици-

рованы и лишены особого престижа за рамками торговой ситуации. Так называемый пиджин или смешанные языки редко встречаются в чисто племенных обществах, а являются результатом контакта между экономически развитым обществом и племенной группой или группами.

Племенные общества могут быть связаны с другими обществами не только торговыми отношениями, но и смешанными браками или религиозным ритуалом. Есть факты, свидетельствующие о том, что в таких ситуациях дву- и многоязычия существует гораздо чаще, чем можно судить по материалам большинства лингвистических и этнографических исследований. Такое двуязычие, однако, редко распространяется на все общество. Внутри данного объединения говорят только на племенном языке, который является символом принадлежности к одному обществу, хотя он и не обладает формальными признаками стандартного языка. В таких племенах языковая лояльность практикуется по отношению к племенному языку, хотя матрица общения может включать в себя и некоторые торговые языки.

По-видимому, всеобщее двуязычие, стратификация речи или широкое стилистическое варьирование могут возникнуть лишь тогда, когда расширение экономической базы общества делает возможной экономическую стратификацию. Один из обычных типов варьирования, отмеченный в обществах, которые, несмотря на относительно высокий уровень развития, все же сохраняют кое-какие признаки племени, – это различие между "высоким" и "низким" языковым стилем (Гарвин и Ризенберг 1952, 201; Уленбек 1950). Характерная черта таких обществ – существование правящей группы, в которую входят победители-пришельцы, отделенные от остальной части населения значительным социальным расстоянием. Высокий и низкий стили часто отличаются друг от друга в области словаря, морфологии и алломорфологии, но не в области фонологии. Они также пользуются разными источниками при заимствовании, однако, независимо от их различий, высокий и низкий стили рассматриваются носителями как части одного и того же языка.

Вариативность достигает максимума в типичных промежуточных обществах, для которых характерно существование прослоек, находящихся на разных ступенях интеграции в социально господствующих группах. Социальные системы в этих обществах обнаруживают высокую степень социальной стратификации и профессиональной специализации. Социальное поведение характеризуется выделяемостью ролей, так что индивиды поступают по-разному в разных ситуациях. Эти различия усиливаются скрупулезно разработанным ритуалом и условностями пове-

дения (т. е. этикетом), а также различиями в одежде, гастрономических привычках и тому подобном...

Языковые расстояния внутри кодовой матрицы минимальны в некоторых высокоурбанизированных обществах, подобных тем, которые мы находим в части современной Европы и в Соединенных Штатах. В этих обществах различие между стандартным языком и местными диалектами почти полностью утратилось. Оно отражается только в форме региональных норм типа тех, которые сложились на американском Среднем Западе, Юго-Западе или Западе. Некоторые социальные речевые различия сохраняются. В дополнение к этому имеются четко различимые субкоды официального и неофициального стиля, а также технические и научные языки. Однако в противоположность картине, которую мы обнаруживаем в промежуточных обществах, большие языковые расстояния между этими формами характерны только для синтаксического и лексического уровней. Редко можно найти два или три разных набора вариантов окончаний или функциональных слов, что характерно для стилистических различий в некоторых азиатских языках. Значительная часть различий, которые все еще встречаются, оправдывается особыми требованиями, которым должна удовлетворять специальная терминология. Создается даже впечатление, что неглубокие языковые различия стилей являются прямым коррелятом неустойчивости ролей, связанных с различием между кастой и классом. В этих обществах языковая лояльность проявляется по отношению к стандартному языку, который теперь хорошо отражает речь большинства" [9, с. 74].

Завдання 5. Визначте поняття "національна мова", "офіційна мова", "літературна мова", "діалект". Поясніть, як співвідносяться національна мова і офіційна мова, літературна мова і діалект.

"Процес стандартизації конкретного діалекту в порівнянні з одним або декількома місцевим говором не обов'язково є результатом продуманої політики. Наприклад, літературна англійська мова формувалася впродовж сторіч, через політичне і культурне значення Лондона, а літературна французька мова сформувалася аналогічним чином завдяки пануванню Парижа. В кожному з цих випадків літературна мова виникла на базі діалекту, на якому говорили вищі шари суспільства, що жили при дворі або в столиці. Це не означає, проте, що стандартизація англійської або французької мови не була частиною усвідомленої дії. Французька Академія наук, заснована Рішельє в 1635 р., була тільки одним з ряду подібних установ, які з'явилися в Європі в період після Відродження і узяли на себе працю по стандартизації національної літературної мови

шляхом складання авторитетних нормативних граматики і словників. І ці установи дотепер продовжують подібну роботу. В англomовних країнах немає відповідних установ, так що не можна з визначеністю відповісти на питання про те, що є, а що не є особливістю літературної англійської мови. Проте, у Великобританії, Сполучених Штатах і інших англomовних країнах різні інститути, включаючи школи, університети, видавництва, що виявилися під впливом охоронців норми – граматистов XVIII в. і їх послідовників, – неофіційно грали таку ж нормуючу роль, яку у Франції та інших європейських країнах офіційно грали літературні академії. Проте, через політичні причини французька і англійська мови більшою мірою стандартизовані як літературні мови, ніж інші основні мови Європи. Так, наприклад, в Італії, де політичне об'єднання країни відбулося порівняно недавно, існує декілька престижних культурних центрів, кожен з яких все ще продовжує використовувати свій літературний діалект.

У всіх цих випадках письмова мова прагне більшого ступеня стандартизації в порівнянні з усною мовою тих, хто на ній говорить. Проте загальноприйнята норма письмової мови є зразком правильності мови для освічених людей в будь-якому суспільстві, де володіння хорошою письмовою мовою вважається престижним і сприяє підвищенню соціального статусу. Літературні мови Європи, багато хто з яких по своєму походженню є місцевими діалектами латини, протягом багатьох століть надавали нормуючий вплив на усні діалекти освічених людей, а також побічно і на інші діалекти, для яких зразком була мова освічених людей. Цей вплив особливо велик у разі формальних стилів мови. Таким чином, коли хтось говорить на літературній англійській або літературній французькій мові, ми маємо у вигляді, що той різновид мови, на якому він говорить в умовах формального спілкування, більш менш ідентичний по своїй лексиці і граматиці письмовій літературній нормі. Проте в умовах менш формального спілкування він може використовувати місцевий діалект або ж діалект з меншими соціальними обмеженнями. Різниця між літературною мовою і діалектом в багатьох суспільствах настільки велика, що, незалежно від того, чи є вони різновидами однієї і тієї ж мови чи ні, в сучасних соціолінгвістичних дослідженнях їх функціональна диференціація трактується як різновид білінгвізму – діглоссія.

Стандартизація одного окремого діалекту для офіційного спілкування має свої переваги. Особливо це важливо для сучасних демократичних держав, де проголошується принцип загальної письменності. Становлення норми літературної англійської і літературної французької мов відбувалося протягом довгого періоду часу і значною мірою

в результаті того, що ми схильні вважати природним історичним процесом. Проте становлення літературної норми так само відбувалося далеко не у всіх мовах...

Терміни "літературна мова", "національна мова" і "офіційна мова", звичайно, не є синонімами. Зв'язок між цими термінами полягає в тому, що будь-яка мова, яка сприймається носіями мови як символ нації (тобто політичної і культурної приналежності) або яка оголошена офіційною мовою урядом країни, неодмінно піддаватиметься стандартизації або як попередня умова, або як наслідок цього факту, причому незалежно від того, відбувається це навмисно чи ні. Що ж до відмінності між офіційними і національними мовами, то останні більш чітко визначені, ніж перші. В деяких випадках, як вже мовилося вище, країна сама оголошує яку-небудь національну мову державним, тобто мовою, яка є офіційною мовою державного спілкування. Але це не обов'язково національна мова, яка є мовою даної держави в більш глибокому розумінні цього терміну. Танзанія, наприклад, має як офіційну мову суахілі. Проте ця мова, найменш в даний момент, не є символом національної і культурної приналежності для більшості жителів цієї країни, які відносяться до різних етнічних і мовних груп" [8, с. 65].

Завдання 6. Визначте структуру "соціолінгвістичної змінної".

"В социальной дифференциации языка получает отражение такой аспект социальной структуры общества как социально-психологическая структура. Одной из важнейших социально-психологических категорий, находящих отражение в языке, является установка...

В основе установки лежит триада, состоящая из субъекта, другого лица или лиц и объекта установки. В этой связи группу или даже общество в деле можно рассматривать как сложную сеть или структуру межличностных отношений, в которых почти все индивиды связаны друг с другом установками симпатии, антипатии, уважения, ненависти и т. п." [9, с. 85].

"Говоря о языковых рефлексках социальных установок, следует различать различные виды последних в зависимости от объекта установки. Прежде всего нужно выделить в особую категорию референциальные установки, объектом которых может быть сам денотат языковой единицы. Социальная установка в отношении денотата может фиксироваться как в коннотации слова, так и в формировании у него переносных значений. Так, в известном словаре английского сленга Э. Партриджа [5] у слова *Christian* "христианин" отмечается переносное значение "порядочный малый". Это значение, зарегистрированное еще у Диккен-

са, как значение "торговец, охотно отпускающий товары в кредит" (и значение соответствующего прилагательного "гуманный, цивилизованный, респектабельный"), опирается на положительную коннотацию первичного значения этого слова и, в конечном счете, на характерную для данной культуры положительную установку в отношении самого денотата.

Другой разновидностью социальных установок являются установки метаязыковые, т. е. установки, объектом которых является сам язык, его нормы, системы и подсистемы. Примером такого рода установок являются оценочные суждения относительно различительных признаков американского и британского вариантов английского языка, сформировавшиеся у их носителей. Речь идет о противоположных, порой взаимоисключающих установок в отношении явлений собственного и "чужого" варианта (например, оценка опущения предконсонантного [r] как "признак расхлябанности" или как символа социального престижа, мнение о том, что широкое "изыскано" или, напротив, "манерно", что *ate*, произнесенное [et] звучит "культурно" или же, наоборот, "вульгарно" [9]. Во всех подобных случаях фактически имеет место "оценочная метонимия" – перенос на язык установок, существующих в отношении коллектива их носителей...

Основной операционной единицей анализа социальной дифференциации языка являются так называемые "социолингвистические переменные", языковые корреляты стратификационной и ситуативной вариативности языка. Между социолингвистическими переменными и единицами языка отсутствуют жесткие однозначные связи. Так, например, в русском языке личные местоимения *ты* и *вы*, будучи различными языковыми единицами, являются в то же время вариантами одной и той же социолингвистической переменной, социального маркера стратификационной и ситуативной вариативности. По данным У. Лабова, звуковые варианты социолингвистических переменных часто выходят за пределы артикуляционно-акустического *диапазона одной фонемы*. Так, у опрошенных им информантов, жителей нью-йоркского Ист-Сайда, гласный в слове *bad* мог совпадать с гласным в слове *bear*. Диапазон варьирования *переменной r* простирался от ретрофлексного согласного *r* до его полной вокализации.

Более того, социолингвистическими переменными в определенных языковых ситуациях могли быть не только отдельные языковые единицы, но и целые системы. Так называемое "переключение кода", имеющее место у билингвов, попеременно использующих в рамках одного

и того же речевого акта то одну языковую систему, то другую, является не чем иным, как реакцией на изменение социальной ситуации. При этом социально значимым является не выбор тех или иных языковых единиц, а предпочтение одного языка другому в определенной социальной ситуации" [9].

Завдання 7. Поясніть, яку роль відіграє демографічний фактор у розвитку і функціонуванні мови.

"Демографические изменения, как увеличение или уменьшение населения, изменения в его распределении и составе, численности этнических групп, сдвиг соотношений между сельским и городским населением и т. д. могут определенным образом отражаться в языке. Так сильное увеличение городского населения может расширить сферы употребления городского койнэ, и в известной мере способствовать расширению сферы употребления литературного языка и ограничить употребление диалектной речи. В то же время приток сельского населения в города в связи с развитием промышленности оказывает известное влияние даже на литературный язык. Это проявляется в широком включении просторечных слов (и просторечных значений общеупотребительных слов) в различные жанры литературной речи.

На языковое состояние может оказывать влияние многонациональный характер государства. Во всех многонациональных государствах, как правило, выделяется какой-нибудь один язык, выступающий в роли главного средства общения. Примером может служить индонезийский язык в Индонезии, английский и в известной мере хинди в Индии и т. д.

Такой демографический фактор, как высокая или низкая плотность населения, может способствовать распространению фонетических изменений, грамматических инноваций, новых слов и т. д. или, наоборот, препятствовать их распространению, так как для распространения всего нового необходим определенный механизм, роль которого может играть интенсивность общения людей между собой.

Переселение древних норвежцев на остров Исландию способствовало возникновению особого исландского языка, в сущности представляющего законсервированную с некоторыми инновациями форму древнорвежского языка. Этот же фактор способствовал образованию специфического бразильского португальского языка, языка африкаанс и т.д.

Вторжение больших масс завоевателей и захват территорий с иноязычным населением также может быть причиной языковых изменений. Очень показательной в этом отношении является история языка урду. Его возникновение теснейшим образом связано с подчинением

Індії мусульманам. Основна маса мусульман, осевших в Северній Індії, говорила на персидському мові і його діалектах. Персидський мові був офіційним мові мусульманських імперій в Індії. Скрещення економічних, політичних і адміністративних інтересів корінного населення северної Індії і осевших в северній її часті мусульман привело к тому, що в течение нескольких століть – на основі мов панджабського мові і хінді, с однієї сторони, і персидського, с другою, – вирабатывается мові хіндустані (урду), в котрому органічно поєдналися елементи індійських діалектів с персидськими. З персидського мові, в свою чергу ілюстрованого уже в это время огромним количеством елементів арабського мові, в урду вошло весьма большое количество слів.

Масове проникнення іноземного населення на територію, заняту другим народом, може привести к втраті мові аборигенів. Історія різних народів дає численні приклади таких випадків, наприклад, зникнення галлів на території Франції, кельтибурів на території Іспанії, фракійців на території Болгарії, скифів на території України і т. д." [6].

ТЕСТ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ № 3

Завдання. Визначте, які твердження вірні (В), а які ні (Н).

1. Мова виступає як універсальний компонент культури, продукт і умова існування останньої, спосіб об'єктивації культури, один з каналів трансляції етнокультурної інформації.

2. В мові знаходять віддзеркалення загальні знання людей про традиції, що склалися в суспільстві, і поточні події. Вона сприяє формуванню відчуття групової єдності, групової ідентичності.

3. Мова соціальна за своїми функціями, вона є одним з аспектів соціальної поведінки людини, проявом і водночас визначальною субстанцією її духовності.

4. Мова містить у собі "культурний компонент" духовного надбання народу, відображаючи "картину світу" – концептуальну та мовну.

5. Мовна норма може виявлятися в шкалі оцінок правильності, доцільності й естетичної гармонійності.

6. Національний варіант мови є різновидом національної мови, який використовується різними етносами в певних країнах світу, отримує

усвідомлену національною спільнотою автономію, хоч не має із власне національною мовою значних системно-структурних розбіжностей.

7. Національна мова – це соціально-історична категорія, що визначає мову, є засобом спілкування науки і виступає у двох формах: усній і писемній).

8. Просторічча може мати писемну фіксацію в мові художньої літератури, уживатися для увиразнення мови персонажів, характеристики їхнього освітнього статусу, мовної конвергенції комунікантів тощо і ставати елементом літературної мови.

9. Мовне співтовариство – це спільнота людей об'єднаних соціальними, економічними, політичними зв'язками, які здійснюються в житті і включають в себе безпосередні та опосередковані контакти людей один з одним за допомогою однієї чи декількох мов існуючих в данному товаристві.

10. Перемикання кодів відбувається тільки на більших відрізках тексту, від окремих слів і синтаксичних структур до цілих абзаців.

Рекомендована література

1. Беликов В.И., Крысин Л.П. Социолингвистика. – М.: РГГУ, 2001.
2. Жирмунский В. М. Проблемы социальной дифференциации языка. – М., 1968.
3. Лабов У. Исследование языка в его социальном контексте // В кн.: Новое в лингвистике. – М.: Высшая школа, 1975. – Вып. VII. – С. 155–156.
4. Новое в лингвистике. – М.: Высшая школа, 1973. – Вып. VI.
5. Новое в лингвистике. – М.: Высшая школа, 1975. – Вып. VII.
6. Общее языкознание. Формы существования, функции, история языка. – М., 1970. – С. 417–450.
7. Ткаченко О.Б. До соціолінгвістичної класифікації мов у її слов'янській специфіці і динаміці // Мовознавство, 2005. – №3–4. – С. 63–68.
8. Швейцер А. Д., Никольский Л. Б. Введение в социолингвистику. – М., 1978.
9. Швейцер А.Д. Современная социолингвистика. – М., 1976.

Розділ 4. СУЧАСНА МОВНА СИТУАЦІЯ

"...no speech community is either linguistically homogeneous or free variation."
Bhatia

Теми для обговорення:

1. Соціальна група.
2. Типологія мовних ситуацій.

Ключові слова: соціальна група, регіональна варіативність, диверганція, конвергенція, гетерогенна мова, акцент, діалект, ідіолект.

Завдання 1. Поясніть, як впливає вік на організацію спілкування взагалі та мовленнєвої взаємодії зокрема.

"Вік комунікантів є важливим фактором соціальної організації спілкування взагалі та мовленнєвої взаємодії зокрема. Він асоціюється з рольовою структурою в сім'ї і в певній соціальній групі, з вибором певної тональності та засобів комунікації.

...Основними компонентами діалогу є наявність адресанта й адресата, певного контексту, топіку, комунікативної інтенції мовця і слухача, загальної когнітивної бази та індивідуального когнітивного простору. Два останні компоненти детермінуються рівнем розвитку комунікативної компетенції мовця, яка містить у собі принаймні три напрямки знань та вмінь: 1) лінгвістична компетенція, що включає в себе всі рівні володіння мовою; 2) соціолінгвістична компетенція, тобто знання мовленнєвих актів та вміння застосовувати їх у певній соціальній ситуації; 3) дискурсивно-стратегічна компетенція, тобто вміння використовувати комунікативні стратегії в різних жанрах різних комунікативних стилів та оперування цими стратегіями в певному комунікативному акті.

Одним із засобів передачі адресатності в діалогічному дискурсі є форми звертання. Форми звертання – це саме той об'єкт, в якому відображаються соціальні відносини й соціальні зміни в житті людей. Вибір форми звертання як одного із засобів адресатності залежить від вікових характеристик і адресанта, і адресата.

Спрямованість різних тактичних прийомів на досягнення конкретної комунікативної мети вибудовується в загальну стратегію розмови, і в цьому тлумаченні комунікативна стратегія і тактика є взаємопов'язаними. Володіння стратегією і тактикою мовленнєвої комунікації свідчить про мовну компетенцію як адресанта, так і адресата, про їх здатність

модифікувати свою мовленнєву поведінку та керувати нею в залежності від поведінки співрозмовника.

Для втілення конкретних стратегій представники різних вікових груп використовують комплекс тактичних прийомів, які спрямовані на позитивну реалізацію визначеної в кожній мовленнєвій ситуації стратегії спілкування. Ці тактики поділяються нами на універсально-вікові, які застосовують представники всіх вікових груп, та преферентно-вікові, які притаманні одній віковій групі, але не виключені для інших. Останні розглядаються нами в двох площинах: преферентно-вікові для дітей/ підлітків та преферентно-вікові для дорослих" [3].

Завдання 2. Поясніть поняття "дивергенція" та "конвергенція". Чи можливо визначити їх як характерні риси регіональної варіативності англійської мови?

"Регіональна варіативність англійської мови характеризується, як відзначали О.Д. Швейцер, О.І. Чердніченко та ін., двома тенденціями: дивергенцією та конвергенцією. З одного боку, різниця зовнішнього фону зумовлює особливості, властиві різним регіональним формам, які утворюють опозиції розрізнявальних елементів на всіх рівнях. З іншого, внаслідок належності до єдиної комунікативної системи мови, завдяки тісним і різноманітним зв'язкам між регіональними формами, впливу засобів масової інформації, має місце зближення варіантів мови, їх конвергенція. Дивергентні та конвергентні процеси визначають значною мірою внутрішні суперечності в системі негомогенної мови і динаміку її розвитку.

Дивергенція та конвергенція різних структурних рівнів мови неоднакові. Фонологічні особливості регіональних варіантів охоплюють порівняно незначний процент фонемного складу. Граматичні структури також не виявляють значних дивергентних та конвергентних явищ, їх регіонально марковані елементи знаходяться на периферії порівнюваних мікросистем. Лексико-семантичні та фразеологічні марковані елементи регіональних варіантів повною мірою виявляють свої особливості і підлягають взаємовпливам. Вони нерідко безпосередньо відображають різницю зовнішніх факторів, досить вагомі в системі мови, в багатьох випадках спрямовані від периферії до центру системи, мають високу частоту вживання.

Одна з основних проблем теорії регіональної варіативності англійської мови стосується співвідношення між територіальними, соціальними, та функціонально-стилістичними диференціаціями в системі мови.

Проблема визначення регіонально маркованих одиниць ("американізм", "бритицизм", "австралізм" тощо) має універсальне значення і для

систем інших негомогенних мов. Крім таких розрізнявальних елементів в кожній регіональній мікросистемі містяться регіонально марковані елементи інших варіантів, специфічний набір яких визначає особливості кожного із варіантів окремо. В австралійській мікросистемі, як відзначав Дж. Тернер, поряд з австралізмами вживається значна кількість бритицизмів та американізмів. В АмВ, за свідченням Г. Менкена, Дж. Креппа, поряд з американізмами вживаються деякі територіально обмежені та застарілі бритицизми, окремі канадізми та австралізми. У британському варіанті вживаються американізми, деякі австралізми.

Американський варіант має більш складну структуру порівняно з британським. У АмА між літературною мовою та діалектами існують наддіалектні ареали, до складу яких входять декілька діалектів чи діалектних груп. Ці ареальні форми поширені на значних територіях Півдня, Півночі, Заходу країни. Класифікація американських наддіалектних ареалів та вибір критерію варіативності різняться в американській діалектології. Класифікація Г. Менкена ґрунтується на фонологічних ознаках і включає шість ареалів. Традиційна класифікація Г. Курата базується на лексичних ізглосах його Атласу, при цьому всі діалектні групи розподілені на три ареали: Північ, Південь та Середній район (Midland). В останні роки в американській діалектології поширився підхід К. Карвера, згідно з яким головна відмінність пролягає між діалектами Півночі та Півдня. Діалекти Середнього району при цьому входять до складу південних, а західні визначаються як продовження північних діалектів. Межі діалектних областей, за класифікацією К. Карвера, краще узгоджуються з "культурними регіонами", територіями США, які сформувалися на властивих кожному з них історичних, географічних, економічних принципах, але не зовсім збігаються з ним" [2].

Завдання 3. Визначте основні рівні диференціації між американським і англійським стандартами англійської мови.

"Гетерогенность структуры языка проявляется в существовании целого ряда перекрещивающихся подсистем, т. е. горизонтальной и вертикальной дифференциации. Говоря о горизонтальной дифференциации, А.Д. Швейцер отмечал, что она лежит в основе деления языка на территориальные диалекты, полудиалекты и варианты. Одним из важнейших направлений в этой области при исследованиях, проводимых социолингвистами, стало изучение функционирования языка в тех условиях, когда тот или иной язык используется в двух или нескольких странах, т.е. несколькими самостоятельными национальными носителями... Особенно

широко распространен английский язык: сфера его использования охватывает Великобританию, США, Австралию, Новую Зеландию, Ирландию, Канаду и ЮАР.

...Одним из национально негомогенных языков является английский язык, поливариантность которого уже в течение длительного времени привлекает к себе внимание как советских, так и зарубежных лингвистов. Особый интерес вызывает американский вариант литературного английского языка. По мнению А.Д. Швейцера, интерес, проявляемый к этой проблеме, определяется прежде всего тем, что она имеет большое значение не только для англистики, но и в кругу таких проблем общего языкознания, как природа языка и его территориальной вариативности, соотношение между вариантами литературного языка и др." [5].

"Важной стороной признания суверенности национального варианта литературного языка является его фиксация, то есть выявление и кодификация национальной нормы литературного языка, и прежде всего путем лексикографического отражения состояния нормы данного литературного языка в условиях данного социума. В настоящее время американский вариант английского языка является настолько устойчиво сложившимся типом литературной речи, который, как показывают наблюдения, характеризуется специфическими, свойственными именно английскому языку в США чертами на всех уровнях языковой системы, что ряд лингвистов, в первую очередь американских, предпринимают попытки возродить теоретические рассуждения Г.Л. Менкена о существовании особого американского языка. Следует отметить и другую крайность, – в частности, доводы в пользу признания американского варианта английского языка диалектом приводил Б.В. Братусь [1].

Важной стороной признания существования суверенного национального варианта английского языка в США является кодификация национальной нормы литературного языка, причем прежде всего путем лексикографического отражения, в настоящее время представляется важным дать оценку тому, какова лексикографическая практика фиксации, или отражения этих специфических черт английского языка в США. Показательным есть тот факт, что вплоть до недавнего времени в английских словарях американизмы либо вообще не приводились, либо оценивались как отклонение от нормы. В последнее время, однако, ситуация изменилась. В частности, существование американского стандарта наконец-то признано даже словарями Оксфорда, а том числе словарем А.С. Хорнби "Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English".

Контрасты между американским и английским стандартами английского языка обнаруживаются достаточно часто и в различных сферах системы языка, что и было подтверждено при анализе вышеназванного словаря с последующим сопоставлением соответствующих слов в словарях "Webster's New Collegiate Dictionary" и "Webster's New World Dictionary".

Анализ части раздела, отведенного словам, начинающимся на букву "s" выявилось, что большое количество различий относится к словам, имеющим сходную морфологическую структуру, семантику и орфографическое оформление, но различающимся фонетически.

Целую группу слов составляют слова, в которых происходит своеобразное изменение фонетической структуры в результате перехода от [ju:] к [u:], или элиминация звука [j]. Например, слово *stew* имеет в словаре две транскрипции: [stju:] (АнгВ) и [stu:] (АмВ). Это же явление было отмечено в следующих лексических единицах: *studio*, *studiously*, *subdue*, *stupefy*, *stupid*, *stupor*, *stupefaction*, *stupidity*, *student*. В двух случаях (*sterile*, *sterilization*) отмечается переход гласной этих словоформ из дифтонга в монофтонг: ['sterail] (англ.) – ['sterel] (амер.). В двух других случаях отмечается переход от долгого звука [a:] в АнгВ к дифтонгу [ei] в американском (существительное *stratum*, глагол *strafe*): ['stra:tem] (англ.) – ['streitem] (амер.), [stra:f] (англ.) – [streif] (амер.). Единая для двух вариантов форма *steadfast* имеет характерное различие в произношении – переход от [a:] к [ae] в АмВ: ['stedfa:st] (англ.) – ['stedfaest] (амер.). В фонетической реализации слова *submersion* в АмВ наблюдается озвончение звука [sh]. Словоформа *strontium* несет в себе следующие различия в произношении: ['strontiem] (англ.) – ['stronshiem] (амер.). При фонетической реализации словоформы *subleutenant* отмечена замена звука [e] на долгий [u:]. Отмечено различие в фонетической реализации слова *strong* (изменение долготы гласного).

Ряд слов имеет различия в фонетической реализации как следствие появления в АмВ вторичного ударения, что результирует в произнесении синкопируемой в английском варианте гласной; таких слов было отмечено три: *stationary*, *stationery*, *strawberry*. Также в результате появления вторичного ударения в АмВ в слове *stipendiary* происходит замена редуцированного на [e]. Отмечен случай переноса основного ударения в глаголе *subcontract* (то же в существительном *subcontractor*), что приводит к фонетическим изменениям: [sabken'traekt] (англ.) – [sab'kontraekt] (амер.).

Сложным и весьма интересным случаем представляется различие в фонетической реализации и расхождение в ударении в словоформах

steward, stewardess: [stjuəd] (англ.) – [stu:əd] (амер.), где, как мы видим, происходит уже знакомая нам элиминация звука [j] и, одновременно, изменяется долгота гласного в АмВ. В словоформе stewardess, помимо отмеченных выше явлений, наблюдается различие в ударении и в фонетической реализации второго слова: [stjuə'des] (англ.) – ['stu:edis] (амер.). В словоформе submarine отмечается отсутствие в АмВ вторичного ударения в сочетании с переносом ударения на первый слог. В словоформе striated отмечен перенос ударения, не приведший, однако, к изменению какого-либо звука: [strai'eitid] (англ.) – ['straieitid] (амер.).

Отмечено значительное количество расхождений на лексическом уровне, в том числе американизмов, не используемые или частично используемые в АнгВ языка, американизмы, не имеющие либо имеющие соответствие в АнгВ, а также расхождения в одном из компонентов сложного слова. Так, обнаружен американизм, не имеющий лексического соответствия в АнгВ языка и, поэтому, данный словарем Хорнби описательно: stock-car "железнодорожный вагон для перевозки скота". В словаре отмечен ряд лексических американизмов, не имеющих распространения в Англии и имеющих в АнгВ лексические эквиваленты: porch (англ.) – stoop (амер.), plug (англ.) – stopper (амер.), shorthand (англ.) – stenography (амер.), shorthand typist (англ.) – stenographer (амер.). Ряд лексических американизмов, являющихся сложными словами, отличаются от своих семантических эквивалентов в АнгВ одним из компонентов: shareholder (англ.) – stockholder (амер.), tram-car (англ.) – streetcar (амер.), shoelaces (англ.) – shoestrings (амер.).

Отмечен лексический американизм, получивший в настоящее время распространение не только во всем английском узусе, но и, как заимствование, в ряде других стран, например в Австрии, Японии: station-wagon, чему в английском варианте эквивалентно estate car. Подобное явление объясняется, в частности, использованием американского технического опыта, проникновением американской технологии и расширением рынков сбыта американского автомобилестроения. К лексическим американизмам следует отнести также словосочетание steamer headline, где наблюдается расхождение с АнгВ в одном из компонентов устойчивого словосочетания (при общем опорном слове определительные слова в словосочетаниях различны: английским эквивалентом является словосочетание banner headline).

В двух случаях отмечено расхождение в семантической структуре слов. Слово stateroom в английском варианте обозначает "отдельная каюта на корабле"; в АмВ появляется дополнительное значение: "купе

железнодорожного вагона". Если значение слова student в АнгВ общеизвестно, то в АмВ появляется второе значение: "школьник". Кроме того, в этом слове прослеживается известное фонетическое расхождение.

Был также обнаружен морфологический американизм: существительное "этаж" в АмВ имеет модифицированное окончание: storey (мн. ч. storeys) – АнгВ; story (мн. ч. stories) – АмВ.

Особым случаем представляется фонетический и морфолого-орфографический американизм: глагол staunch (англ.), имеющий в АмВ, кроме указанной, вторую орфографическую реализацию stanch, которая используется в настоящее время и в английском варианте. Интересно отметить, что в результате один и тот же глагол, обозначающий одно и то же понятие имеет два вида орфографического отображения и три вида фонетической реализации.

Таким образом, проведенный анализ показал, что своеобразие английского литературного языка США, выраженное на различных уровнях языковой системы, находит свое кодифицированное выражение в качестве равноположенного национального стандарта единого английского языка" [4].

Завдання 4. Визначте поняття акцент, діалект і ідіолект. Поясніть як вони співвідносяться між собою? Яку роль відіграє акцент або діалект у суспільному житті його носія?

"Відмінність між термінами "акцент" і "діалект" полягає в тому, що перший позначає варіації тільки у вимові, тоді як другий припускає відмінності також і в граматиці і лексиці. В повсякденному вживанні ці поняття часто плутають. Наприклад, про людину, яка говорить на літературній англійській мові (Standard English), що знаходить досить широку різноманітність територіальних акцентів, можуть сказати, що він говорить на діалекті. При цьому вираз "на діалекті" використовується тут в том значенні, як його звичайно вживають нелінгвісти, тобто означає 'на діалекті, відмінному від літературної мови'. Аналогічним чином у Великобританії, особливо в Англії, вираз "говорить з акцентом" означає 'його вимова відрізняється від нормативної вимови (Received Pronunciation)', або ж 'його вимова відрізняється від того, до якого я звик'. Будь-яка людина говорить на якомусь діалекті, як будь-яка людина говорить з якимсь акцентом. Люди можуть говорити на одному діалекті, але з абсолютно різними акцентами. Терміни типу "Кокні" (Cockney – лондонське просторіччя), "джорди" (Geordie – мова уродженців Ньюкасла і Тайнсайда) і "скауз" (Scouse – мова уродженців Ліверпуля) часто уживаються для позначення таких різновидів мови, які на підставі граматики і лек-

сики і з різноманітних практичних міркувань звичайно кваліфікуються як літературна мова.

Звернемо також увагу на те, що терміни "британський варіант англійської мови (або британський англійський)" (British English) і "американський варіант англійської мови (або американський англійський)" (American English) іноді уживаються неправильно, навіть лінгвістами, таким чином, неначебто йшлося про два порівняно близьких діалектах однієї і тієї ж мови. Зрозуміло, існує багато лексичних відмінностей між мовою середнього освіченого американця і середнього освіченого англійця, валлійця, шотландця і ірландця, ср. *elevator* vs. *lift* 'ліфт', *gas* vs. *petrol* 'бензин' і т. д. Але значна частина лексики літературного американського англійського і літературного британського англійського, якщо тільки остання існує, все ж таки співпадає. Те ж саме можна сказати і про граматичну структуру, хоча існують такі конструкції і форми, які характерні тільки для американського варіанту (It is important that you not come 'Важливе, щоб ти не приходив', gotten 'одержаний', дієприкметник минулого часу від get 'одержувати' і т. д.) або тільки для британського варіанту (in hospital 'в лікарні', between you and I букв. 'між тобою і мною', move house 'переїхати (в інший будинок)' і т. д.). Але якщо враховувати літературні діалекти обох країн, такі конструкції і форми все ж таки нечисленні, і деякі з них уживаються в Америці або у Великобританії далеко не повсюдно.

Термін "британський англійський" не зовсім точний, тоді як термін "американський англійський" (а також терміни "австралійський англійський", "індійський англійський", "карибський англійський" і т. д.) цілком правомірний. Термін "американський англійський" звичайно означає 'літературну англійську мову, на якій говорять (і пишуть) в Сполучених Штатах'. Термін же "британський англійський" фактично використовується в більш вузькому значенні, звичайно він означає 'літературну англійську мову, на якій говорять (і пишуть) в Англії'. Зрозуміло, таке вживання пояснюється množством соціополітичних причин, оскільки саме цей варіант літературної англійської мови використовувався як мова державних органів і освіти у всій Британській імперії. Проте, термін "британський англійський" незадовільний, оскільки він приховує той факт, що шотландський англійський і ірландський англійський співвідносяться з англійським Англії так само, як з останнім співвідноситься американський англійський. Якщо ж використовувати термін "британський англійський" в його традиційному значенні, то виявляється, що шотландський і ірландський англійський відрізняються від нього більше, ніж, скажімо, авст-

ралійський або індійський англійський. Насправді було б розумніше відносити до британського англійського саме австралійський або індійський англійський, а не шотландський і ірландський варіанти. Хоча, якщо подивитися на це з більш загальних позицій, всі ці варіанти можна розглядати як трохи різновиди однієї і тієї ж мови, що розрізняються. Річ у тому, що в порівнянні з багатьма іншими мовами, поширеними на великих територіях, англійська мова виступає як вельми стандартизована мова, принаймні відносно граматики і лексики.

Два мовні різновиди вважаються однією мовою, якщо і тільки якщо вони изоморфні. Саме тому, що мовні різновиди з однією і тією ж фонологічною системою можуть реалізовуватися по-різному на рівні звукових засобів, можна говорити про один і той же діалект, навіть якщо в ньому спостерігаються різні акценти. Через це термін "акцент" можна віднести до будь-яких різновидів фонетичного варіювання, включаючи і такі, які є субфонемними, тобто не беруть участь у функціональному контрасті. В багатьох американських діалектах голосні в певних позиціях характеризуються помітним ступенем назализованності, і це є однією з ознак того, як по акценту відрізнити більшість американців від інших носіїв англійської мови. Але ця відмінність не є функціональною у вузькому значенні цього терміну.

Поняття акценту особливо важливе з погляду соціолінгвістики саме тому, що члени мовного співтовариства часто сприймають субфонемні і фонемні відмінності у вимові говорячого як показники його територіального або соціального походження. В тому ступені, в якій члени даного мовного співтовариства, помічають ці особливості, так звані субфонемні відмінності набувають соціальну значущість, а також, можливо, значущість для опису мови. В протилежність тому, що говорили раніше лінгвісти, носії мови далеко не завжди пропускають мимо вух варіації аллофонов. Наприклад, більшість носіїв англійської мови добре чує вимовлення горлової змички в позиції між голосними як аллофона фонема /t/, характерне для багатьох міських типів вимови Англії і Шотландії рівно як і опущення звуку [h] на початку слова (aitch-dropping).

Важливо усвідомлювати, що певні особливості акцентів можуть засуджуватися суспільством, як засуджуються деякі лексичні і граматичні особливості діалектів. Батьки і вчителі часто намагаються викоренити в мові дітей ті риси, які вони вважають показниками більш низького походження або місцевого прислівника. Але навіть якщо їм не вдається цього зробити, вони все одно сприяють зміцненню в даному мовному співтоваристві тієї думки, що конкретна вимова є показником утвореної

60

і високого соціального статусу, а це, у свою чергу, підвищує значущість акценту в сприйнятті оточуючих. Серед безлічі особливостей вимови, на які в цілому реагують члени деякого мовного співтовариства, при цьому не завжди усвідомлюючи, що саме робить мову іншої людини відмінної від їх власної мови, є такі особливості, які володіють особливою значущістю і легко ідентифікуються. В мові англійців до значущих особливостей відносяться опущення початкового [h] і вживання інтервокальних горлових змичок, які вважаються ознакою просторіччя. Особливо це торкається тих людей, які претендують на більш високий соціальний статус, ніж той, який відповідає вказаній вимові. Через аналогічні причини відсутність звуку [r] перед згідними в словах типу *farm* 'ферма', *farther* 'батько' і т. д. вважається показником неправильної вимови в Нью-Йорку, але не в штатах Нової Англії, і, звичайно, не в самій Англії, де відсутність [r] є характерною межею нормативної вимови.

Відомо, що в багатьох країнах, в мові соціальних низів спостерігається більше територіальних особливостей, ніж в мові верхніх шарів суспільства. Є навіть дані про те, що тільки 3 % населення Англії використовує нормативна вимова, яку нічого не говорить про те, звідки людина родом, але є в більшості випадків просто результатом навчання в привілейованій приватній школі. Значно більший відсоток використовує вимову, у багатьох відношеннях (наприклад, вимова слова *bath* 'ванна' і ін.) близьку до нормативного, але все таки що містить деякі риси, вказуючі на географічне коріння носія мови. Останні соціолінгвістичні дослідження підтверджують як ці висновки, так і те, що в переважній більшості випадків чим нижче на соціальних сходах знаходиться носій мови, тим більше його акцент відрізняється від нормативної вимови і тим більше в ньому можна знайти рис, вказуючих на його географічне коріння.

Істотно більш цікаві дані були знайдені за допомогою дослідницької методики, вперше використаної американцем У. Лабовом. Суть цих відкриттів полягає в тому, що акцент або діалект, що використовується конкретним носієм мови, значно варіює залежно від ситуації, в якій він знаходиться. Наприклад, жителів Нью-Йорка не можна розділити на групи з погляду того, вимовляють вони [r] перед згідним в словах типу *farm*, *farther* чи ні. Більшість жителів Нью-Йорка, що належать до середнього класу, використовує обидва варіанти вимови. В цілому можна сказати, що чим вище соціальний статус людини, тим частіше в його неформальній і відносно неконтрольованій мові зустрічатиметься [r] перед згідним. Разом з цим було знайдено, що коли спілкування протікає в більш формальних умовах, в мові більш низьких шарів середнього класу [r] перед

згідним зустрічається частіше, ніж в мові вищих шарів середнього класу. Це, ймовірно, пояснюється тим, що люди амбітні, але не упевнені в стійкості свого соціального статусу, відносяться до своєї вимови з підвищеною увагою. Подібні дані були одержані і в результаті соціолінгвістичних досліджень акцентів і діалектів Великобританії. Особливо цікавий нагляд полягає в тому, що і в Америці, і в Британії жінки в цілому частіше, ніж чоловіки, схильні переймати той тип вимови або той діалект, який в цілому характерний для більш високого соціального статусу" [6].

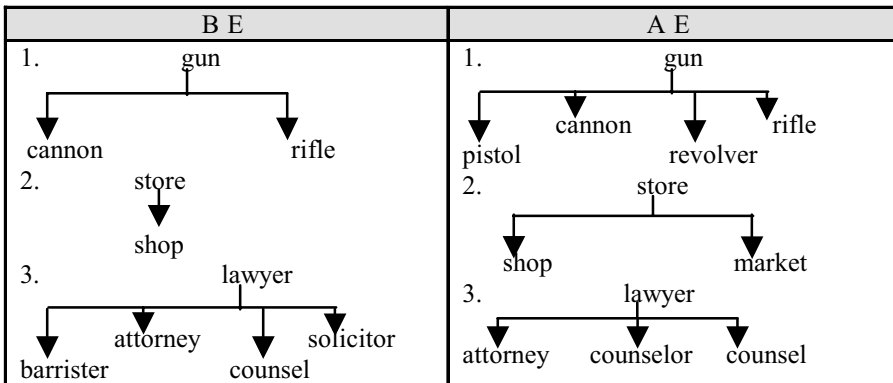
"Існує багато причин, чому в сучасному західному суспільстві жінки у відношенні до мови і інших аспектів життя виявляються більш сприйнятливими до норми і пов'язаного з нею високого соціального статусу. Для тих жінок, які в Англії просунулися по службі і набули досвіду завдяки нормативній вимові, виявився важливий, серед інших, наступний факт: в той час, як вживання місцевого акценту робітниками північних регіонів асоціюється з мужністю і кастовою відданістю, використання нормативної вимови жінками тих же регіонів призводить до того, що вони вище оцінюються з погляду різних параметрів, частина яких звичайно асоціюється з чоловічими якостями, а частина – з жіночими. Незалежно від того, чи є це основною причиною відмінності між мовою чоловіків і жінок відносно того, що в цілому можна вважати соціально престижним, немає сумніву в тому, що ознака підлога, з погляду соціолінгвістики, є одним з найважливіших параметрів для всіх мов. В науковій літературі наводяться немало документально засвідчених діалектних відмінностей, пов'язаних з підлогою, які не обов'язково відображають таке ж відношення до соціального статусу і до чоловічих і жіночих ролей, як пов'язані з підлогою мовні відмінності в нашому суспільстві. Відносини між варіантами мови і їх соціальними корелятами таке, що широкі узагальнення в термінах таких категорій, як підлога, вік і соціальна група, в конкретних випадках незабаром поступаються місцем більш докладним і більш змістовним твердженням, що відносяться до структури різних суспільств і до взаємостосунків між їх членами.

Стає ясно, що поняття ідіолекта менш значуще, чим це може показатися на перший погляд. Річ не лише в тому, що індивід протягом життя може змінювати і розширювати свій ідіолект, хоча до кінця життя цей процес сповільнюється. Більш важливе те, що, індивід може мати в своєму розпорядженні декілька діалектних різновидів і переходити від однієї до іншої залежно від ситуації, в якій він виявляється. Тобто лінгвістична компетенція індивіда включає знання декількох частково ізоморфних діалектів, кожний з яких знають також члени тієї або іншої соціальної групи,

ніж думати, що діалект в звичному значенні – це набори пересічних ідіолектов. Мовне варіювання у індивіда і мовне варіювання в мовному співтоваристві – це дві сторони однієї медалі.

...В мовній поведінці людини відображається його особа і індивідуальність, це здійснюється за допомогою соціальних категорій, закодованих, так би мовити, у варіантах мови того співтовариства, членом якого він є. Більш того, соціальне значення, приписуване варіаціям акценту і діалекту, залежить здебільшого від того, що називають стереотипом. Ми можемо зв'язувати певний акцент або діалект з конкретними рисами особи і в результаті нашого здебільшого поверхневого повсякденного спілкування з людьми оцінювати їх, співвідносивши з певними стереотипами. Дослідження показують, що члени однієї конкретної соціальної групи позитивно або негативно реагують на певні акценти і діалекти, а також, не бачивши або нічого не знаючи про говоряче, можуть виказати свою думку про його особу на підставі тільки його голоси. Особливо цікаве те, що людина не обов'язково оцінює акцент або діалект своєї соціальної групи по всіх параметрах особи і характеру вище, ніж акцент або діалект іншої соціальної групи. Принаймні в деяких випадках члени більш низької соціальної групи, як представляється, визнають стереотип, відповідно до якого їх оцінюють члени більш високої соціальної групи" [5].

Завдання 5. Прокоментуйте відмінності у лексико-семантичній парадигмі слів у BE і AE.

ТЕСТ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ № 4

Завдання. Визначте, які твердження вірні (В), а які ні (Н).

1. Діалект – це територіальний або соціальний різновид певної мови.
2. Головними рисами діалекту є територіальна обмеженість, стильової диференціації, переважно усний характер репрезентації, некодифікованість (існування регламентацій у вигляді узусу), структурна підпорядкованість певній мові.
3. Переключення кодів представляє усвідомлений або не усвідомлений перехід адресанта (мовця) у процесах мовленнєвого спілкування з однієї мови (діалекту, стилю) на іншу (інші), пов'язаний із зміною умов комунікації.
4. Носій мови – представник певної соціокультурної і мовної спільноти, який володіє нормами цієї мови, активно послуговується мовою в різних сферах спілкування.
5. Наслідком визнання мовної норми є кодифікація у граматиках і словниках, що фіксують уже усталені в мові явища.
6. Ідіолект містить ознаки норми й узусу відповідної мови й демонструє екземплярний рівень лінгвальної діяльності.
7. Дивергенція не може торкатися окремих мовних явищ двох мов чи мов у цілому.
8. Конвергенція може спостерігатися у випадках збігу кількох фонем у процесі розвитку мови.
9. Соціальна роль як комунікативна поведінка людини, яка обумовлюється її соціальним статусом, відбувається за певними правилами (нормами), прийнятими в суспільстві й очікується іншими учасниками спілкування.
10. Соціолект – це сукупність мовних особливостей властивих якій-небудь людині.

Рекомендована література

1. *Братусь Б.В.* Теория американского языка на службе у империалистов // Иностранные языки в школе. – 1948. – № 4. – С. 28–36.
2. *Крицберг Р.Я.* Дивергенция и конвергенция региональных вариантов современного английского языка. – К.: И.В.И., 2000. – 280 с
3. *Моїсєнко О.Ю.* Фактор статі в структурі усної розмови (на матеріалі дитячого мовлення) // Вісник Київського університету. Іноземна філологія. – К.: КДУ, 1998. – Вип. 27. – С. 56–58.
4. *Швейцер А.Д.* Литературный английский язык в США и Англии. – М.: Высшая школа, 1971. – С. 7–9.

5. Швейцер А.Д. Различительные элементы американского и британского вариантов современного литературного английского языка. – М.: АДД, 1966.

6. Швейцер А.Д. Социальная дифференциация английского языка в США. – М.: Наука, 1983.

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

1. Історія розвитку семіотики.
2. Знаковий характер мовних одиниць.
3. Особливості розвитку мовного знаку.
4. Системно-структурні особливості мовної знакової системи.
5. Семіотична мотивація проблеми "мова і людина".
6. Проблеми значення мовного знаку: концепт "слово".
7. Проблеми значення мовного знаку: концепт "людина".
8. Проблеми значення мовного знаку: концепт "час".
9. Знак і текст.
10. Проблеми створення і розуміння тексту як семіотична проблема.
11. Література з точки зору семіотики.
12. Культура як знакова система.
13. Мистецтво як знакова система особливого типу.
14. Семіотика радянської дійсності.
15. Семіотика української дійсності.
16. Штучний інтелект як семіотична проблема.
17. Комп'ютерна семіотика.
18. Співвідношення між культурою і мовою.
19. Поліетнічність і білінгвізм як основна тенденція розвитку мови в сучасних суспільствах.
20. Соціальні передумови граматичного варіювання.
21. Суржик як соціолінгвістичний феномен.
22. Гетерогенність англофонії як фактор трансформації системи англійської мови у глобальний лінгва-франка.

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ 1. ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ СЕМІОТИКИ	4
Розділ 2. МОВА ЯК ОСОБЛИВА ЗНАКОВА СИСТЕМА	24
Розділ 3. МОВА ЯК СУСПІЛЬНЕ ЯВИЩЕ	36
Розділ 4. СУЧАСНА МОВНА СИТУАЦІЯ	52

Навчальне видання

ФІЛІППОВА Ніна Михайлівна

СНІГУР Лариса Анатоліївна

**СЕМІОТИКО-СОЦІОЛІНГВІСТИЧНИЙ АСПЕКТ
ЛІНГВІСТИЧНОГО АНАЛІЗУ**

Методичні вказівки для самостійної роботи студентів спеціальності
7.030505 "Прикладна лінгвістика"

(українською, російською та англійською мовами)

Комп'ютерна правка та верстка *О.М. Черевата*

Коректор *М.О. Паненко*

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції

ДК № 2506 від 25.05.2006 р.

Підписано до друку 13.09.07. Папір офсетний. Формат 60×84/16.

Друк офсетний. Гарнітура "Таймс". Ум. друк. арк. 4,0. Обл.-вид. арк. 4,3.

Тираж 100 прим. Вид. № 31. Зам. № 291. Ціна договірна.

Видавець і виготівник Національний університет кораблебудування,
54002, м. Миколаїв, вул. Скороходова, 5

ВИДАВНИЦТВО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ КОРАБЛЕБУДУВАННЯ

Шановні панове!

Запрошуємо Вас ознайомитись з можливостями книжкового видавництва, висококваліфіковані спеціалісти якого забезпечать оперативне та якісне виконання замовлення будь-якого рівня складності.

Наш головний принцип – задовольнити потреби замовника у повному комплексі поліграфічних послуг, починаючи з розробки та підготовки оригіналу-макета, що виконується на базі IBM PC, і закінчуючи друком на офсетних машинах.

Крім цього, ми маємо повний комплекс післядрукарського обладнання, що дає можливість виконувати:

- ✓ аркушепідбір;
- ✓ брошурування на скобу, клей;
- ✓ порізку на гільйотинах;
- ✓ ламінування.

Видавництво також оснащено сучасним цифровим дублікатором фірми "Duplo" формату А3, що дає можливість тиражувати зі швидкістю до 130 копій за хвилину.

Для постійних клієнтів – гнучка система знижок.

Отже, якщо вам потрібно надрукувати ***підручники, книги, брошури, журнали, каталоги, рекламні листівки, прайс-листи, бланки, візитні картки***, – ми до Ваших послуг.

© Національний університет кораблебудування

✉ Україна, 54002, м. Миколаїв, вул. Скороходова, 5,
видавництво НУК

☎ 8(0512) 47-83-86; 39-81-41; 39-73-39; fax 8(0512) 39-73-26;